

Premi de recerca Yvette Barbaza - 2016

GIRONA TERRA MEMORIAL

**ESPais DE MEMÒRIA I TURISME
A LES COMARQUES GIRONINES**

David González Vázquez
Ferran Riera Miralles

Costa Brava
Pirineu de Girona

Premi de recerca Yvette Barbaza - 2016

GIRONA TERRA MEMORIAL

**ESPAIS DE MEMÒRIA I TURISME
A LES COMARQUES GIRONINES**

David González Vázquez
Ferran Riera Miralles

ÍNDEX GENERAL

Continguts	5
Imatges	8
Taules	10
Gràfics	10
Mapes	12

CONTINGUTS

1. Introducció	15
1.1. Agraïments	16
1.2. Justificació	18
1.3. Objectius	19
1.4. Estructura del treball	20
1.5. Metodologia	22
1.5.1. Identificació	23
1.5.2. Classificació	25
1.5.3. Valorització	32
2. Memòria i espais: un procés i un patrimoni	35
2.1. La convulsa història del segle XX	35
2.2. Història i memòria d'Espanya al S.XX	44
2.3. Noves categories, nous debats: història, memòria i espais	51
2.3.1. La memòria: de l'individu a la col·lectivitat	51
2.3.2. Memòria o història?	53
2.3.3. L'auge de la memòria	55
2.3.4. Espais de memòria, espais de trauma	57
2.3.5. Holocaust i deure de memòria	60
2.4. La patrimonialització dels d'espais de memòria traumàtica: l'Holocaust com a punt de partida	64
3. El turisme de memòria	73

3.1. Turisme de memòria. Concepte i teoria	73
3.2. Orígens i recorregut	79
3.3. França com a referent	84
3.3.1. Conceptualització	86
3.3.2. Oferta	87
3.3.3. Demanda	88
3.4. El turisme de memòria a Catalunya	91
3.5. El turisme de memòria a Girona	97
3.5.1. Espais de la Xarxa a les comarques gironines	97
3.5.2. Una perspectiva genèrica	107
3.5.3. El Museu Memorial de l'Exili – MUME	111
3.5.4. Iniciatives més enllà del Memorial Democràtic	128
4. Valorització del turisme de memòria a les comarques gironines	135
4.1. Diagnosi i línies d'actuació	136
4.1.1. Patrimoni memorial excessivament polititzat	137
4.1.2. Escassa difusió i visibilitat dels espais de memòria	138
4.1.3. Manca de Gestió integral	139
4.2. Propostes	140
4.2.1. Creació de producte	141
4.2.2. Millora de posicionament	148
4.2.3. Gestió integral	161
5. Conclusions	167
6. Referències bibliogràfiques	171

IMATGES

Imatge 1. Logotips identificatius del projecte.	24	Imatge 28. Bateria de costa L6 de La Clota, l'Escala. Detall exterior.	130
Imatge 2. Fitxa d'identificació dels recursos turístics de memòria.	30	Imatge 29. Bateria de costa L7 a Roses. Detall interior.	131
Imatge 3. Encaix del projecte Girona Terra Memorial dins l'oferta del Patronat de Turisme Costa Brava Girona.	31	Imatge 30. Bateria de costa L8 a Punta Falconera, Roses. Detall exterior.	131
Imatge 4. Mapa dels camps de concentració alemanys.	62	Imatge 31. Detall interior del Museu de la Retirada de Camprodon.	132
Imatge 5. Detall del mapa dels camps de concentració alemanys.	63	Imatge 32. Influència del patrimoni gastronòmic en els canals de difusió turística del territori.	138
Imatge 6. Turistes fent cua per visitar el camp d'Auschwitz I.	66	Imatge 33. Logotip de la Xarxa d'Espais de Memòria.	140
Imatge 7. Porta principal del camp d'Auschwitz I.	67	Imatge 34. Proposta per a la pèrgola de difusió memorial.	141
Imatge 8. Turistes visitant el camp d'Auschwitz I.	70	Imatge 35. Proposta de maleta didàctica.	142
Imatge 9. Escola Ruiz Giménez de Palamós.	101	Imatge 36. Proposta Dossier didàctic.	143
Imatge 10. Parvulari republicà de Palamós.	102	Imatge 37. Esbós per la proposta de senyalització.	144
Imatge 11. QR i informació sobre la visita virtual al Refugi Antiaeri del jardí de la infància de Girona.	103	Imatge 38. Propostes de senyalització.	144
Imatge 12. Presó provincial franquista a l'antic seminari diocesà de Girona.	103	Imatge 39. Proposta d'incorporació del codi QR a les senyalitzacions existents.	145
Imatge 13. Placa commemorativa instal·lada al cementiri de Girona.	104	Imatge 40. Proposta per a la representació de l'apartat Girona Terra Memorial adaptat al model corporatiu del Patronat de Turisme Costa Brava Girona.	158
Imatge 14. Refugi antiaeri a la plaça del jardí de la Infància de Girona.	104	Imatge 41. Proposta d'incorporació del projecte Girona Terra Memorial amb els diversos apartats del Patronat de Turisme Costa Brava Girona.	159
Imatge 15. Centre d'interpretació del camp d'aviació de Celrà.	105	Imatge 42. Organigrama del Patronat de Turisme Costa Brava Girona, amb el projecte Girona Terra Memorial incorporat a l'ítem "No t'ho perdís".	160
Imatge 16. Vista exterior del Museu Memorial de l'Exili.	112	Imatge 43. La creació de producte com a forma de consolidació de la marca Girona Terra Memorial, propostes de màrqueting publicitari amb l'eslògan "Espais de memòria".	161
Imatge 17. Detall de la sala "Consideració general de l'exili".	114	Imatge 44. Proposta de logotip per a la Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona.	163
Imatge 18. Sala Guerra, derrota i retirada.	116		
Imatge 19. Sala La Diàspora.	117		
Imatge 20. Detall Sala La vivència de l'exili.	118		
Imatge 21. Sala Llegat de l'exili.	119		
Imatge 22. Detall del Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939.	122		
Imatge 23. Monument a l'Exili de La Vajol.	123		
Imatge 24. Detall de l'interior de l'edifici operatiu de la Mina Canta.	125		
Imatge 25. Coll dels Belitres, Portbou.	126		
Imatge 26. Senyalització Memorial Walter Benjamin. Exterior del cementiri de Portbou.	127		
Imatge 27. Memorial franquista a pocs metres del Santuari de Santa Maria del Collell.	129		

TAULES

Taula 1. Objectius de la recerca.	19
Taula 2. Fitxa d'identificació de recursos turístics de memòria.	27
Taula 3. Llegenda de classificació del recursos turístics de memòria.	28
Taula 4. Refugis visitables a la província de Girona (Abulí, 2015b).	109
Taula 5. Classificació de les rutes del MUME (González Vázquez, 2018).	121
Taula 6. Classificació dels municipis gironins que participen del recorregut d'alguna de les rutes de l'exili del MUME.	128
Taula 7. Taules de classificació dels espais de memòria a les comarques gironines.	151

GRÀFICS

Gràfic 1. Categories d'espais per al turisme de memòria a Catalunya (González Vázquez, 2014a, 2016).	26
Gràfic 2. Classificació de les etapes hegemòniques de la memòria col·lectiva a Espanya (Aróstegui, 2006).	45
Gràfic 3. Classificació de les etapes hegemòniques de la memòria col·lectiva a Espanya (Juliá, 2006).	45
Gràfic 4. Classificació de les etapes hegemòniques de la memòria col·lectiva a Espanya (Espinosa, 2006).	46
Gràfic 5. Causes del boom memorial.	56
Gràfic 6. Tipus de memòria necessàries per consolidar un espai de memòria (Bourgon, 2013).	58
Gràfic 7. Motius per a la desmemòria de l'Holocaust als anys 50 i 60 (Traverso, 2007c).	64
Gràfic 8. Les dues vessants del turisme de memòria.	74
Gràfic 9. Línies d'implementació d'una estratègia museogràfica efectiva en l'àmbit memorial (Bouliou 2013).	75
Gràfic 10. Evolució percentual de l'obertura dels espais memorials regulats mitjançant pagament d'entrada a França (1980/2010).	81

Gràfic 11. Classificació de les diferents parts implicades en la pràctica i desenvolupament del turisme de memòria a França.	86
Gràfic 12. Distribució dels espais memorials segons la seva naturalesa.	87
Gràfic 13. Percentatges de model de gestió del turisme de memòria a França.	87
Gràfic 14. Xifra total i percentatge de visitants nacionals i estrangers per al turisme de memòria a França.	88
Gràfic 15. Percentatges de les nacionalitats més presents com a visitants estrangers als espais de turisme de memòria a França.	88
Gràfic 16. Percentatge de visitants individuals i en grup (escolars i grups organitzats) als espais de pagament destinats al turisme de memòria a França.	89
Gràfic 17. Matriu de posicionament de la tipologia dels visitants de turisme de memòria a França.	90
Gràfic 18. Organització de la Xarxa d'espais de memòria Democràtica de Catalunya.	94
Gràfic 19. Grups temàtics de la Xarxa d'espais de memòria Democràtica de Catalunya.	95
Gràfic 20. Línies d'actuació i visió estratègica del projecte Girona Terra Memorial.	136
Gràfic 21. Relació del del projecte Girona Terra Memorial amb els 9 Clubs de màrqueting del Patronat de Turisme Costa Brava Girona.	157
Gràfic 22. Fases per a la reactivació de la Xarxa d'espais de memòria del memorial Democràtic.	162
Gràfic 23. Principals agents del territori implicats en la creació de xarxes al voltant dels espais patrimonials de memòria.	164

MAPES

Mapa 1. Mapa de França amb la ubicació de les àrees on s'ha desenvolupat l'estudi d'impacte econòmic del turisme de memòria a França	85
Mapa 2. Mapa dels espais identificats pel Memorial Democràtic dins el Pla d'actuació dels Espais de Memòria de Catalunya (2007).	92
Mapa 3. Logotips de les seus de la Xarxa d'espais de memòria sobre el seu emplaçament geogràfic.	96
Mapa 4. Senyalitzacions de la Xarxa d'espais de memòria a Portbou.	98
Mapa 5. Mapa de les comarques gironines amb alguns dels elements memorials que s'han pogut identificar i la seva categoria.	148
Mapa 6. Vista general dels espais fronterers identificats pel Memorial Democràtic.	152
Mapa 7. Vista del Castell de Peralada, imatge 3D via satèl·lit.	152
Mapa 8. Vista del Castell de Sant Ferran de Figueres i l'Avinguda Perpinyà.	153
Mapa 9. Vista de Palamós amb les localitzacions del Parvulari Republicà i el Refugi Escola Ruiz Giménez. imatge 3D via satèl·lit.	153
Mapa 10. Vista General dels búnquers de la costa nord de Catalunya.	154
Mapa 11. Vista de la Costa Brava amb les localitzacions del búnquer de la platja del Borró de Llança, el búnquer de la Finca Mateua de Colera i el del túnel de Sant Antoni de Colera	154
Mapa 12. Reconstrucció en 3 dimensions del municipi de l'Escala amb el búnquer de la Ronda Mar d'en Manassa.	155
Mapa 13. Vista del port de l'Escala amb les localitzacions de la Línia defensiva L6 i el búnquer del port de la Clota de l'Escala.	155

1. INTRODUCCIÓ

El turisme cultural, alhora que pot exercir com a eina de preservació del patrimoni local, representa una tipologia turística que promou un turisme sostenible i de qualitat, fet que el converteix en una peça central a les estratègies turístiques de molts destins. En aquest sentit, les terres gironines porten ja temps desenvolupant accions de promoció i gestió al voltant dels nombrosos actius existents dins el camp del turisme cultural, erigint-se en un referent a molts nivells. Les categories patrimonials relacionades amb l'art o la gastronomia són potenciades de manera que posicionen les comarques gironines com un destí de referència dins l'àmbit del turisme cultural. La riquesa patrimonial del territori, però, va molt més enllà.

Els espais de memòria, amb la valorització dels quals es desenvolupa la categoria específica del turisme de memòria, són també un important actiu per al turisme cultural del territori. La comarques gironines disposen, gràcies a les seves especificitats històriques i geogràfiques, d'una quantitat envejable d'elements patrimonials de memòria que les converteixen en lloc destacat a l'estat espanyol. És per això que es fa necessària una aproximació, a cavall entre la recerca teòrica i la gestió aplicada, que tracti d'identificar, classificar, jerarquitzar i valoritzar (o re-valoritzar) tot el patrimoni memorial existent al territori. D'aquesta manera s'aconseguirà potenciar un tipus de turisme cultural innovador, de qualitat, i tal com demostren alguns casos internacionals, potencialment exitós.

Així, és per a nosaltres un plaer i un orgull poder presentar Girona Terra Memorial, un projecte de recerca que neix fruit d'una voluntat apassionada i que mostra la riquesa d'un patrimoni nascut i format al voltant d'una història i d'una memòria col·lectiva present a la nostra terra. El turisme pot ser una valuosa eina per a la difusió de la memòria dels nostres espais, i a casa nostra, aquests espais ens parlen de pau, de civisme, de democràcia i de drets humans.

Esperem i desitgem, també, que la següent lectura sigui d'interès i serveixi d'inspiració per a futurs projectes en els àmbits de l'educació, el patrimoni i el turisme.

1.1. AGRAÏMENTS

Com tot treball de recerca, i més aquells on la part qualitativa i humana té un pes rellevant, ens toca als autors mencionar a totes aquelles persones i institucions que han fet possible, amb el seu suport i col·laboració desinteressada, la seva realització.

Començant per la institució que ha guardonat i finançat el projecte: el Patronat de Turisme Costa Brava Girona. El reconeixement com a millor candidatura al Premi Yvette Barbaza 2016 ha fet possible la realització d'aquest treball, i palesa la importància clau que tenen les administracions i els organismes gestors per tal de promoure la creació de coneixement. Isabel Godoy, responsable de l'arxiu i coordinadora les guardons Yvette Barbaza, i Laura Moreno, coordinadora del producte de turisme cultural, han estat a nivell personal les encarregades de donar cobertura a la recerca durant tot el procés.

Una altra institució sense la qual no pot entendre's l'existència d'aquest projecte és la Universitat de Girona i la seva facultat de turisme. Bressol d'investigadors en turisme cultural, l'estructura de la UdG i els seus professionals ha estat part inspiradora i fort recolzament per a tirar endavant Girona Terra Memorial. Els professors i professores Dolors Vidal, Lluís Mundet, Saida Palou o el Degà Joaquim Majó formen part d'aquest necessari capital humà de què disposa la institució. Menció especial mereix el professor José Antonio Donaire, doncs els seus consells acabaren perfilant el que seria la proposta definitiva del projecte.

Gràcies al Museu Memorial de l'Exili de La Jonquera i al seu director Jordi Font. Anys de bagatge en la gestió i la difusió de la memòria democràtica del país han posicionat al MUME com l'equipament museístic memorial de referència no només a terres gironines sinó també a Catalunya i a l'estat espanyol. La implicació i la implantació de les seves activitats al territori, com són els nombrosos actes commemoratius o de difusió, així com el ventall de propostes que presenta el seu servei educatiu, fan del MUME un nucli irradiador per al turisme de memòria.

Gratitud infinita a Miquel Serrano, historiador i conservador del MUME. La tasca documental que porta anys desenvolupant, així com la seva vocació de servei envers a tot el que impliqui difusió memorial han sigut una eina imprescindible per a Girona Terra Memorial.

Gràcies a totes les companyes i companys de camí en el món de la recerca i de la memòria. DidPatri (grup de recerca en Didàctica del Patrimoni) de la Universitat de Barcelona, EUROM (European Observatory on Memories) de la Fundació Solidaritat de la Universitat de Barcelona i Memorias en Red (Associació Internacional d'Estudis de Memòria).

Moltes gràcies també a tots aquells agents del territori que han accedit a col·laborar amb aquest projecte.

I gràcies a les lectores i lectors de l'obra final, doncs amb el seu interès promouen i donen vida als nostres espais de memòria.

1.2. JUSTIFICACIÓ

Com és sabut, Girona Terra Memorial és el projecte guanyador de la convocatòria del premi Yvette Barbaza 2016. Dins el context general del premis G! (premis de comunicació de les comarques gironines), el premi Yvette Barbaza distingeix el millor projecte de recerca en l'àmbit del turisme i el seu context social, econòmic i territorial a les comarques de Girona. Es tracta d'un guardó atorgat per primera vegada l'any 2010, i que fa honor a la Dra. Barbaza, geògrafa francesa que va realitzar la primera tesi doctoral mai feta sobre les terres gironines. Amb la defensa de *Le paysage humain de la Costa Brava* (1966), s'encetava el camí que havia de portar a veure la llum a moltes noves recerques on el territori gironí en seria protagonista.

Els autors de Girona Terra Memorial son especialistes en l'àmbit del turisme de memòria, i enceten la seva carrera amb un petit temps de diferència, però confluint al mateix espai. Aquest espai és la Facultat de Turisme de la Universitat de Girona, concretament el Màster de Turisme Cultural. En la seva edició de l'any 2014, David González presenta un TFM titulat *El turisme de memòria a Catalunya: realitat i perspectives d'un model incipient* (González, 2014a), on es posen les bases per a l'anàlisi dels recursos memorials de Catalunya des d'una perspectiva turística. Dos anys més tard, Ferran Riera presenta el seu TFM, *Valorització patrimonial de la mina Canta de la Vajol mitjançant una proposta aplicada de turisme cultural* (Riera, 2016), centrat en un eficient model de valorització aplicable a un dels recursos memorials amb més potencial de les terres gironines. Ambdós projectes van ser valorats amb la màxima puntuació possible i van ser distingits també amb Matrícula d'Honor.

La visió turística per al tractament dels espais de memòria és quelcom que tot just comença a treballar-se a casa nostra i, gràcies l'empenta de recerques com les mencionades, Girona emergeix com l'epicentre d'un model investigador amb dècades de bagatge a altres contrades d'Europa.

És important, també, no perdre de vista la consideració del rol general del turisme cultural com a eina de millora de la nostra qualitat democràtica, contribuint a forjar millors ciutadans i una societat més madura i conscient (Toledano, 2004). Així, no és d'estranyar que el Patronat de Turisme Costa Brava Girona hagi apostat per un projecte que reforça el posicionament de Girona com a territori capdavanter en la pràctica i l'estudi del turisme de memòria.

1.3. OBJECTIUS

Com tota recerca solvent, el punt de partida d'aquesta investigació arrenca amb una pregunta que, a més de pregunta, exerceix també com a element motivador del futur procés de recerca. Ens preguntem si el turisme de memòria pot tenir cabuda dins l'oferta genèrica del turisme cultural a les comarques gironines, i si això implica que, a mig termini, pugui ser una tipologia arrelada al territori.

El fet que el turisme de memòria sigui un model consolidat i exitós a França, on existeixen a pocs quilòmetres de casa nostra iniciatives que suposen el motor del turisme cultural de moltes regions del país veí, fa que ens qüestionem fins a quin punt pot ser extrapolable aquest model i si es pot convertir al turisme de memòria en un actor rellevant per al turisme cultural a territori gironí.

D'aquesta manera, es planteja una metodologia d'aplicació gradual que abordarà l'anàlisi pretèrit, actual i futur dels espais de memòria dins el conjunt de la realitat territorial gironina i el seu context cultural, patrimonial i turístic.

Els objectius de la recerca són els següents:

General	Posicionar el turisme de memòria a Girona com una tipologia potencialment de referència dins el turisme cultural, a través de l'estudi analític dels seus elements patrimonials i una estratègia integral de valorització.
	Millorar la visibilitat dels productes i equipaments de turisme de memòria als canals de difusió turística de Girona.
	Fomentar la despolitització en la gestió del patrimoni memorial per tal d'afavorir una millor difusió turística.
Específics	Dissenyar mecanismes de col·laboració entre els ens públics responsables de molts equipaments patrimonials i el sector privat.

Taula 1. Objectius de la recerca. Elaboració pròpia.

1.4. ESTRUCTURA DEL TREBALL

L'estructura en la qual és presenta el treball és de format clàssic de recerca, amb el component afegit de poder exposar aquells elements de tipus aplicat dins l'apartat del que en una investigació clàssica serien els "resultats".

El primer capítol és el d'introducció al treball i al seu *background*. Consta, evidentment, d'un apartat dedicat als agraïments, amb menció a les persones i institucions participants en major o menor grau del procés de realització de Girona Terra Memorial. Mostrem també, en l'apartat de justificació de la recerca, els orígens del projecte i el recorregut dels autors fins a fer possible la seva proposta dins el context de les potencialitats del turisme de memòria. El present i necessari apartat de presentació de l'estructura del treball facilita al lector ubicar-se dins el mapa conceptual de la recerca i de l'exposició de la mateixa. Finalitza el capítol amb l'exposició de la metodologia emprada així com la manera com aquesta s'ha adaptat a les diferents fases de la recerca.

El segon capítol compleix la funció de marc teòric en referència a aquells elements de caire conceptual que considerem imprescindibles, sense l'exposició del qual resultaria dificultós per al lector el poder identificar la idiosincràsia tant del patrimoni memorial com del turisme de memòria.

Presentem part de la història recent del país i del món, a partir d'aquells fets tràgics que han acabat donant forma a les diferents memòries traumàtiques susceptibles de ser patrimonialitzades. Guerra Civil espanyola, Holocaust i les dues guerres mundials són mostrades sintèticament per conèixer els fets històrics que acabarien forjant memòria amb els anys, i per tant també patrimoni.

Dins el context específic de la història espanyola del segle XX, resulta necessari també mostrar quin ha sigut el procés sociopolític que ha donat forma a les diferents etapes de la memòria col·lectiva al conjunt de l'estat espanyol. La Guerra Civil, principal element forjador de memòria, marcaria durant dècades tant les polítiques memorials com les diferents narratives existents en el sí dels diferents grups polítics i socials del país. Així, es fa un recorregut per tot el procés des d'aleshores fins al moment actual.

El següent apartat està dedicat al debat conceptual i a la presentació tant del conjunt d'elements teòrics com dels processos de formació de paradigmes memorials. El recorregut analític des de la memòria individual fins a les memòries socials i la memòria col·lectiva; els nexes i divergències entre història i memòria; l'auge d'aquesta última

durant les darreres dècades; la teoria dels espais de memòria, i el paper predominant de l'Holocaust en l'àmbit dels estudis de memòria són els àmbits que donen cos a tot aquest apartat teòric i conceptual.

El darrer apartat del segon capítol planteja els orígens i el procés d'adaptació als nous temps seguit per alguns dels espais de memòria patrimonialitzats i turistitzats a nivell internacional. Es fa menció específica al patrimoni bèl·lic i militar com a protagonista d'aquesta evolució de les antigues concepcions museològiques a aquelles més actuals, i es situa el patrimoni de l'Holocaust com el punt de partida del procés global de patrimonialització de les memòries traumàtiques.

El tercer capítol està íntegrament dedicat al turisme de memòria, començant pel propi concepte i les discussions al voltant del mateix. En ell es tracten també els orígens, amb les primeres pràctiques de turisme de memòria, i el punt d'inflexió que a partir dels anys setanta suposà la proliferació d'equipaments memorials destinats al turisme. França i el seu model exitós de turistització dels espais de memòria reben també especial atenció. Seguidament es presentarà l'estat de la qüestió del turisme de memòria tant a Catalunya com a les comarques gironines. L'anàlisi d'aquests territoris específics ens remet inevitablement a la feina d'identificació i classificació dels espais de memòria encetada pel Memorial Democràtic, base sòlida sobre la qual poder pensar, proposar i executar noves estratègies de valorització del patrimoni memorial.

Al capítol 4 ens endinsem de ple en el projecte de valorització del turisme de memòria a Girona. En base a tots els elements teòrics i aplicats que han estat treballats fins el moment, es presentarà una primera diagnosi del model gironí. A partir de saber què hi ha i quin encaix possible existeix dins una estratègia integral, serà possible proposar un model d'estructuració segons el qual tinguem organitzades les debilitats i potencialitats dels espais de memòria gironins a nivell estrictament turístic.

Així, s'analitzaran les mancances del model, presentades en tres grans blocs, que alhora seran també l'estructura de les línies d'actuació a seguir per a la seva posta en valor. Per concloure, la darrera part consistirà en proposar tot un seguit d'actuacions concretes que, en relació a les tres línies d'actuació, facilitin l'execució d'iniciatives reals per a la valorització del patrimoni memorial gironí.

El capítol dedicat a les conclusions resumirà els continguts i posarà en relació els objectius de la recerca amb els resultats, mentre que el dedicat a la bibliografia presentarà el recull específic de totes les obres citades.

1.5. METODOLOGIA

Girona Terra Memorial és un treball de recerca que aporta tant des de la vessant teòrica com de la pràctica. Així, tot i concloure amb la proposició d'unes línies d'actuació aplicades, disposa d'un cos teòric ampli i solvent en referència als diversos àmbits d'estudi relacionats amb la història, la memòria, el patrimoni o el turisme.

Durant la fase de recerca han estat consultades centenars d'obres entre articles acadèmics, monogràfics i llibres; una selecció de les quals ha estat referenciada i, per tant, inclosa al recull bibliogràfic final. A més de les fonts bibliogràfiques secundàries, ha sigut necessari també treballar amb fons primàries de tipus legislatiu, com les lleis de memòria espanyola i catalana i, sobretot, l'Ordre de creació de la Xarxa d'espais de memòria.

També s'ha treballat l'ús de fonts orals per a la consecució d'informació i diferents tipus de documentació. Sense establir un programa exhaustiu de recollida de dades en base a fonts orals, sí que s'han executat, durant tot el procés de recerca, tot un seguit de reunions amb els diferents agents territorials implicats. La directa implicació dels autors en les dinàmiques de funcionament estructural d'algun dels agents més rellevants ha facilitat tota aquesta fase i li ha donat un dinamisme més enllà de l'acció investigadora. D'entre tots els agents, destacar el MUME com a principal equipament del territori, i el Patronat de Turisme Costa Brava Girona com aglutinador de les accions difusores.

El procés metodològic global ha estat realitzat de manera gradual, tenint en compte les diferents fases de la recerca i com aquestes han estat implementades en funció del desenvolupament i les necessitats de la pròpia recerca. S'han establert tres grans fases diferenciades: identificació, classificació –i jerarquització–, i valorització.

1.5.1. IDENTIFICACIÓ

El punt de partida de tot el procés de recerca ha estat el trobar tots aquells elements patrimonials susceptibles de ser classificats com a actius per al turisme de memòria. Fruit del bagatge de passades investigacions, ha sigut viable plantejar aquesta fase amb rigor des del primer moment. Així, tot i la quantitat d'espais i la gran dispersió dels mateixos, ha sigut possible fer una selecció representativa dins de la gran diversitat temàtica i territorial.

Sens dubte, el gruix de la feina d'identificació dels espais de memòria a terres gironines ja va ser executat durant el Pla d'Actuació dels Espais de Memòria de l'any 2007¹. Aquest pla, feina prèvia a la creació de la Xarxa d'espais de memòria del Memorial Democràtic, posava les bases per a properes accions relacionades amb la identificació de nous espais. Així, les pròpies fonts oficials del Memorial Democràtic han servit per a conformar un esquelet a partir del qual seguir-hi treballant.

El projecte de Xarxa d'espais de memòria, si més no des dels seus punts oficials de divulgació, no està del tot actualitzat. Això ha fet necessari recórrer a documentació no oficial relativa a la fase d'identificació encetada l'any 2007. Gràcies al rigor i la disponibilitat de Miquel Serrano, historiador i conservador del Museu Memorial de l'Exili, ha sigut possible accedir a totes aquelles dades per ell mateix recollides i que aportaven molta més profunditat que les exposades als canals oficials de la Xarxa, no només per desactualització sinó també per haver sigut desestimada la classificació de molts espais.

En aquesta primera fase també va ser elaborada una circular on es presentava el projecte i que va ser divulgada pels canals de difusió del Patronat de Turisme Costa Brava Girona. La funció de la circular era captar l'atenció dels diferents agents membres del club de cultura del Patronat per tal de recavar la informació per ells disposada i així ser incorporada al procés d'identificació dels espais de memòria a Girona. Es va rebre resposta positiva d'alguns agents, com l'Ajuntament de Portbou, la Mancomunitat de la Vall de Camprodon, el Museu de l'Anxova de l'Escala –a càrrec de la gestió de les batries de defensa del golf de Roses L6– o l'arxiu de Santa Cristina d'Aro a càrrec de l'historiador Jordi Gaitx. En el marc d'aquestes primeres aproximacions al territori es van crear un logotip identificatiu del projecte Girona Terra Memorial i un compte específic de correu electrònic des d'on gestionar tots els contactes.

¹ El Pla va ser encarregat a STOA i coordinat per l'equip d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic.

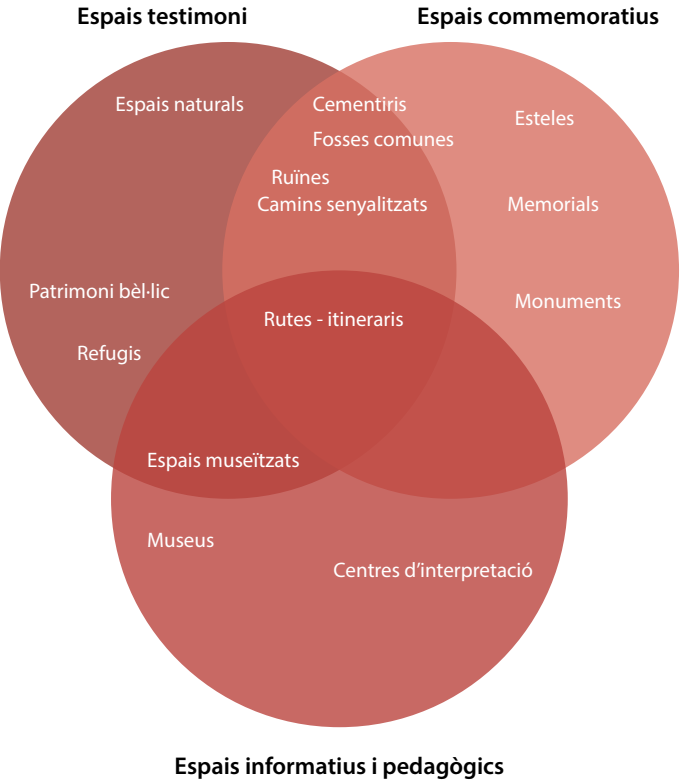
Imatge 1. Logotips identificatius del projecte. © Girona Terra Memorial.

1.5.2. CLASSIFICACIÓ

En base a les dades extretes durant el procés d'identificació d'espais, s'ha fet necessari programar el treball de camp per tal d'encarar la fase de classificació. Aquells espais no coneguts de primera mà requereixen ser visitats i, així, establir-ne el seu encaix en una futura classificació.

Novament, aquesta etapa de la valorització integral d'un patrimoni ja va ser plantejada per l'equip d'espais de memòria del Memorial Democràtic amb la creació de la Xarxa. A partir d'aquí, s'ha treballat en base a les categories existents, tenint en compte que les relatives a la Guerra Civil i a frontera i exili són molt recurrents al territori.

Amb una disposició temàtica rigorosa ja consolidada, com és la de la Xarxa, el que calia fer no era tant un treball teòric sinó d'estructuració de cada element patrimonial, i això significa que cal tenir clar el seu valor real i potencial sense perdre de vista, però, el context històric i memorial en el qual s'ha desenvolupat. Així, s'han creat unes fitxes d'anàlisi per a catalogar els espais identificats. A més de l'esmentat encaix històrico-memorial i l'establiment de línies d'avaluació del valor real i potencial, s'ha seguit la classificació dels espais turístics de memòria -inspirada en l'estudi genèric del turisme de memòria a França (Mantei, 2012)- que els divideix entre espais testimoni, espais commemoratius, i espais informatius i pedagògics (González Vázquez, 2014a, 2016).

Gràfic 1. Categories d'espais per al turisme de memòria a Catalunya (González Vázquez, 2014a, 2016).

FITXA D'IDENTIFICACIÓ DELS RECURSOS TURÍSTICS DE MEMÒRIA			
NOM	LOCALITZACIÓ	IDENTIFICACIÓ	PERIODE
	Les Planasses, l'Escala		
L-6 de la Clota	GMS N. 42°07'08.3" E. 3°09'07.9"	Bateria de Costa	Darreries dels anys 40
DESCRIPCIÓ			
Bateria construïda en el marc del Pla Defensiu desenvolupat per la Comissió Mixta d'Artillat del Golf de Roses. Forma part d'una de les quatre bateries que defensaven aquesta àrea, enquadrada en el II Grup del Regiment d'Artilleria de Costa número 7.			
Llegenda de classificació del patrimoni a la província de Girona			
Estat	Nivell d'ús actual	Interpretació	Elements de comunicació
CLASSIFICACIÓ ESPAI			
ESPAI TESTIMONI	ESPAI COMMEMORATIU	ESPAI INFORMATIU I PEDAGÒGIC	
Espai Natural	Ruta - Itinerari	Espai Museïtzats	
Patrimoni Bèl·lic	Camí Senyalitzat	Museu	
Refugi	Ruïna	Centre d'Interpretació	
Cementiri	Estela	Monument	
Fossa Comuna	Memorial		
Estat	Nivell d'ús actual	Interpretació	Elements de comunicació
Excel·lent	Sota demanda	Mitja	- Senyalització in situ - Inclòs a la Xarxa d'espais de memòria

Taula 2. Fitxa d'identificació de recursos turístics de memòria. Elaboració pròpia.

Excel·lent. Ha estat restaurat o bé s'ha conservat en la pràctica totalitat fins al dia d'avui.	Actiu. Visites guiades amb regularitat amb una certa trajectòria.	Alta. Existeix un apartat especial a un museu o centre d'interpretació o una visita específica sobre l'espai i l'entorn en context històric.	Els elements patrimonials poden estar relacionats amb els següents elements de comunicació: • Senyalització <i>in situ</i> (1) • Xarxessocials del municipi o organismes de difusió turística (2) • Pàgina web o de turisme municipal (3) • Pàgina web d'altreorganisme (4) • Folletonsinformatius (5) • Inclòs a laXarxa d'espais de memòria de Catalunya (XEMC) (6) • Promoció indirecta que inclou itineraris i rutes que passen vora el patrimoni (7)
Bo. L'arquitectura principal es troba en bon estat però algunes parts estan deteriorades.	Sota demanda. Es visita puntualment a través d'alguna entitat o a petició de l'interessat/da.	Mitja. Existeixen visites que inclouen l'espai.	
Regular. Malmès i de difícil accés.	No habitual. No es visita de forma turística	Baixa. És un punt referenciat en alguna activitat que es realitza en el territori. Nul·la. Només es pot visitar de forma individual i no s'assenyala ni s'informa del'espai en qüestió.	

Taula 3. Llegenda de classificació del recursos turístics de memòria. Elaboració pròpia.

La confluència de tots aquests elements estructuradors, història, memòria, valor patrimonial i turístic, i encaix temàtic, dona un perfil força acurat que facilita no només l'encaix dels espais en aquest projecte sinó també en una base de dades potencialment explotable a projectes futurs.

GUIÓ IDENTIFICACIÓ RECURSOS TURÍSTICS			
NOM Església de Sant Sadurní	LOCALITZACIÓ Arenys d'Empordà, Alt Empordà	IDENTIFICACIÓ Possible fossa comuna	PERIODE Inicis de l'any 39
	GMS N. 42°9'57.986 " E. 2°57'12.825"		
DESCRIPCIÓ			
Aquesta fossa comuna està catalogada com a probable a la secció Fosses i Repressió, del Memorial Democràtic de Catalunya. Segons les declaracions d'un testimoni, que era nen en el moment dels fets, la nit del 7 al 8 de febrer de 1939, un contingent de l'exèrcit republicà que es retirava cap a Figueres va aturar-se per dormir al mas de Castell d'Arenys. Al matí del 8 de febrer, quan emprengueren el camí, els franquistes ja els esperaven a tocar de la casa. De resultes de la topada van quedar escampats per La Creueta els cossos de 17 militars, tots ells de l'exèrcit republicà. Els morts van ser enterrats pels veïns del poble, apilats uns sobre els altres en una fossa excavada directament al terra de l'antic cementiri, actualment la plaça de l'església.			
CLASSIFICACIÓ ESPAI			
ESPAI TESTIMONI	ESPAI COMMEMORATIU	ESPAI INFORMATIU I PEDAGÒGIC	
Espai Natural	Ruta - Itinerari	Espai Museïtzats	
Patrimoni Bèl·lic	Camí Senyalitzat	Museu	
Refugi	Ruïna	Centre d'Interpretació	
Cementiri	Estela	Monument	
Fossa Comuna	Memorial		
Estat	Nivell d'ús actual	Interpretació	Elements de comunicació
Excel·lent	Sota demanda	Mitja	• Senyalització in situ

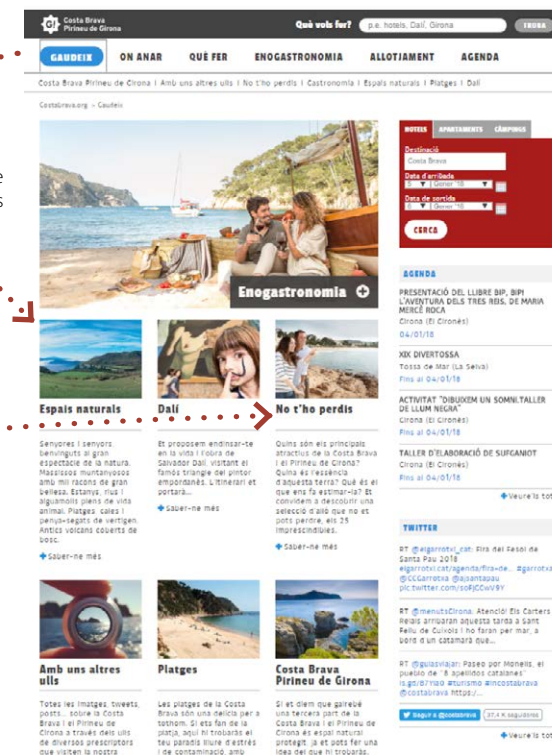
GUIÓ IDENTIFICACIÓ RECURSOS TURÍSTICS			
NOM	LOCALITZACIÓ	IDENTIFICACIÓ	PERIODE
	GMS		
Coll de la Manrella	Agullana, Alt Empordà N. 42°25' 13.657 " E. 2° 48' 5.396"	Pas de refugiats i monument a Lluís Companys	Pas de refugiats: 1939 Monument a Lluís Companys: 1981
DESCRIPCIÓ			
Es tracta d'un monument de pedra escairada, erigit en forma piramidal. El bloc forma una creu entre carreus on hi ha una inscripció en homenatge a Lluís Companys.			
OBSERVACIONS			
El terme municipal d'Agullana compta amb diversos elements patrimonials que van desenvolupar un paper molt important els darrers dies de la República, l'any 1938 i 1939, i que mereixen igualment ser mencionats en aquest treball: l'escola d'Agullana, Ca l'Amador Bech, Can Bech, Can Bach, el Mas Carreres o el Mas Perxés, entre d'altres.			
CLASSIFICACIÓ ESPAI			
ESPAI TESTIMONI	ESPAI COMMEMORATIU	ESPAI INFORMATIU I PEDAGÒGIC	
Espai Natural	Ruta - Itinerari	Espai Museïtzats	
Patrimoni Bèl·lic	Camí Senyalitzat	Museu	
Refugi	Ruïna	Centre d'Interpretació	
Cementiri	Estela	Monument	
Fossa Comuna	Memorial		
Estat	Nivell d'ús actual	Interpretació	Elements de comunicació
Excel·lent	Actiu	Mitja	- Senyalització in situ - Inclòs a la Xarxa d'espais de memòria

Imatge 2. Fitxa d'identificació dels recursos turístics de memòria. Elaboració pròpia.

Una altra vessant a treballar en aquesta fase és l'encaix dins el producte de turisme cultural ofert des del Patronat de Turisme Costa Brava Girona. L'anàlisi exhaustiu de l'estructura del seu web i dels diferents atractius que hi encaixen a cada categoria haurà de propiciar un millor encaix de Girona Terra Memorial, en tant que projecte aplicat, dins l'oferta del Patronat.

La transversalitat del projecte possibilita l'encaix en diverses de les categories existents.

Imatge 3. Encaix del projecte Girona Terra Memorial dins l'oferta del Patronat de Turisme Costa Brava Girona. Elaboració pròpia.

1.5.3. VALORITZACIÓ

Tot i entendre que el procés integral de valorització implicaria també incloure les dues fases anteriors, d'identificació i classificació, és en aquesta darrera etapa que Girona Terra Memorial proposarà línies d'actuació per tal d'afavorir la posta en valor dels espais gironins de memòria.

L'estructura del model de valorització proposat consisteix en un trinomi progressiu: diagnosi, estructuració i línies d'actuació.

La diagnosi sorgida en base a l'avenç de les dues primeres fases de la recerca ha sigut estructurada en el Gràfic nº20, a partir del qual s'estableixen les directrius genèriques d'una estratègia global de valorització del turisme de memòria a Girona. Així, es presenten les mancances existents englobades en tres grans grups, des dels quals podrà treballar-se en tres línies d'actuació que, tot i ser clarament diferenciades, tenen vocació d'assolir un model de valorització integral.

Segons s'hagi volgut incidir en una línia o una altra, ha sigut necessari l'estudi de recursos, producte, i canals de difusió existents. S'ha executat un buidatge de la informació disponible en línia als portals web del Memorial Democràtic i del Patronat de Turisme Costa Brava Girona, com a principals institucions relacionades amb aquesta recerca i les seves possibles implicacions. Més enllà d'aquesta aproximació exterior, la comunicació ha sigut constant amb els agents responsables d'aquestes institucions amb lligams amb el projecte. Aquesta planificació metodològica de tipus gradual i constant ha garantit que el producte final, presentat en aquest llibre, sigui de total solvència i actualitat.

Dins del conjunt de possibilitats a desenvolupar al territori, s'ha tingut en compte allò que, d'entrada, sembla més factible i sostenible. Així, per a la possible preparació d'elements com guies, rutes, aplicacions o disposició de noves xarxes, s'ha fet un estudi de l'oferta existent en relació al patrimoni en general. Destacar en aquest sentit que, pel que fa la valorització del patrimoni memorial gironí, la proposta de creació d'una xarxa de refugis antiaeris –XARAG²– realitzada per Oriol Abulí (2015a) ha servit

de font d'inspiració en la proposta de creació de noves xarxes per altres tipologies patrimonials de memòria. En definitiva, propostes com la maleta didàctica, la APP, els mapes o la promoció de xarxes associatives són fruit d'un detallat i consistent pla metodològic d'anàlisi de recursos existents i de com adaptar-los a les necessitats del present projecte.

2 Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona

2. MEMÒRIA I ESPAIS: UN PROCÉS I UN PATRIMONI

2.1. LA CONVULSA HISTÒRIA DEL SEGLE XX

Allò que possibilita l'existència d'espais de memòria, així com de les possibles iniciatives i pràctiques turístiques desenvolupades sobre els mateixos, és l'existència de subjectes històrics i memorials amb la capacitat suficient com per forjar la seva presència.

El segle XX ha sigut protagonista, malauradament, de nombrosos esdeveniments relacionats amb fets traumàtics. Guerres, dictadures o genocidis marquen els episodis més nefastos de les nostres societats i són els principals elements forjadors de memòria col·lectiva. Així, sense ànim de presentar cap anàlisi exhaustiva, hem cregut oportú incorporar uns breus apunts sobre alguns episodis de referència, tant a nivell global com local. Les dues guerres mundials i l'Holocaust, així com la Guerra Civil Espanyola, són aquets subjectes històrics sobre els quals s'han creat espais destinats a la pràctica turística en clau memorial, i que aquí exposem resumidament.

LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL

La primera Guerra Mundial, coneguda com la Gran Guerra pels seus coetanis, fou un conflicte bèl·lic amb epicentre a sòl europeu però que, degut a les implicacions imperialistes de les potències bel·ligerants, afectà territoris colonials d'arreu del món. Es donà entre 1914 i 1918, i hi participaren totes les grans potències del moment, enquadrades en dos grans blocs. D'una banda, el bloc liderat per França, Regne Unit i Rússia; i de l'altra el bàndol liderat per Alemanya i l'Imperi austrohongarès.

Per entendre els orígens del conflicte cal explicar l'existència de motius de diversa índole, amb la conjunció dels quals un fet concret va acabar de fer esclatar la guerra.

La segona revolució industrial, engegada a finals del segle XIX, provocà enormes conflictes d'interessos entre les potències noves i emergents que cercaven els recursos minerals necessaris més enllà de les seves fronteres. Alemanya, com a nova potència industrial, buscava la seva expansió imperialista, provocant el recol·liment dels grans imperis, Regne Unit i França, a més de friccions de tots ells amb Estats Units o Japó, que tenien també els seus propis plans imperialistes.

Al llarg del S.XIX, l'auge de moviments nacionalistes arreu d'Europa desfermava els equilibris existents i sorgiren noves realitats polítiques així com la culminació de moltes disputes territorials. Es va desenvolupar en potent sistema d'aliances que tensava molt la relació existent entre països amb interessos confrontats, i que a la fi provocaria l'esclat del conflicte. Aquestes unions estratègiques crearen la Triple Aliança i la Triple Entesa, que amb lleugeres modificacions acabarien sent els dos blocs bel·ligerants a la guerra, potències centrals i aliats.

Tot aquest període de fervor imperialista i de grans avenços tècnics va acompanyat d'una escalada armamentista en la qual totes les grans potències promouen polítiques de consolidació de les seves estructures militars i de recerca, producció i adquisició de quantioses peces d'armament de tot tipus. És l'època coneguda com la pau armada, on no hi ha cap conflicte però tothom s'hi està preparant, i on emergeix l'esperit capitalista modern de producció massiva d'elements destructius com a base del sistema.

L'espurna que fa esclatar el conflicte és l'assassinat de l'Arxiduc Francesc Ferran, hereu del tro austrohongarès, a mans d'un jove estudiant nacionalista serbi, Gavrilo Princip. Els darrers moviments de fronteres produïts ubicaren territori bosnià dins el límits austrohongaresos, i la visita de l'Arxiduc a Sarajevo fou considerada una provocació

pels nacionalistes serbis. Així, l'atemptat, es va produir el 28 de juny de 1914 durant l'estada de l'Arxiduc a la capital de Bòsnia, i seguidament va fer que l'Imperi austrohongarès li declarés la guerra a Sèrbia.

A partir d'aquest moment, s'engega tota la maquinària de les aliances entre potències. Rússia acudeix a donar suport a Sèrbia i li declara la guerra a l'Imperi austrohongarès, seguida de França. Alemanya, per la seva banda, acudeix en suport del seu aliat i li declara la guerra a Rússia i a França. Per últim, s'incorpora també el Regne Unit, i ja es veu com el que va ser un incident entre dos països s'acaba convertint en una guerra que implicaria a gairebé tota Europa.

En un primer moment, les tropes de les potències centrals guanyen terreny, però durant 1915 i 1917 les posicions s'estancaran donant lloc a una guerra de desgast on les baixes humanes eren molt altes i no es produïa cap canvi significatiu pel al desenllaç del conflicte.

L'any 1917, amb l'eclosió de la revolució bolxevic, Rússia abandona el conflicte i el gruix de totes les tropes es concentren al front oest, però l'entrada dels Estats Units ho farà canviar tot. El contingent americà, de 4 milions de soldats, acabarà per desgastar les esgotades forces de les línies germàniques i provocarà la fi del conflicte a finals de 1918.

Després de la guerra, el mapa europeu quedaria completament modificat. Amb el desmembrament dels antics imperis otomà i austrohongarès sorgiren molts nous estats, i les nacions guanyadores adquiriren nous territoris que deixaven marxar les perdedores. Alemanya va haver de signar la Pau de Versalles, on acceptà unes condicions molt dures que amb posterioritat col·laborarien al sorgiment de les idees nacionalsocialistes. Hitler va saber aprofitar molt bé el sentiment nacional alemany envers aquell tractat, barreja de percepció d'humiliació i ganes de revenja.

Les xifres del conflicte no tenien equivalent al món, fins aleshores. Es van mobilitzar més de 70 milions de soldats i van haver-hi gairebé 10 milions de víctimes mortals. Es crea la Societat de Nacions com l'organisme supranacional que haurà de vetllar per la pau mundial en un futur, però, com es veurà amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, va ser un fracàs absolut.

LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

La Guerra Civil Espanyola va ser un conflicte armat, amb connotacions polítiques, socials i territorials, del qual van participar els dos bàndols enfrontats: franquistes (també anomenats rebels o nacionals) i republicans, entre el 18 de Juliol de 1936 i l'1 d'Abril de 1939.

El punt de partida va ser el cop d'estat perpetrat per una part important de la oficialitat del l'exèrcit espanyol el 17/18 de Juliol '36, que acabà sent liderat pel General Francisco Franco. Es revoltaven contra les polítiques reformistes de la Segona República (reforma educativa, reforma agrària,...) i comptaven amb el suport de les elits del país (gran jerarquia de l'església catòlica, grans terratinents agraris i gran burgesia), així com de diverses organitzacions d'ultradreta.

Aquest cop d'estat, però, no va triomfar a tot el territori i així comença el conflicte. El govern republicà, sobrepasat per la situació, no és capaç de plantar cara als revoltats i seran les classes populars, organitzades en sindicats i partits d'esquerra, les que surtin als carrers i facin front als colpistes. D'aquesta manera, els rebels s'imposaran en aquells territoris del país amb menys presència del moviment obrer organitzat, mentre que, pel contrari, a indrets amb forta presència proletària com les grans ciutats (Madrid, Barcelona, València,...) o el nord industrialitzat, els militars rebels van ser aturats.

A partir d'aquest moment, a totes dues rereguardes s'imposarà un clima de violència política on els assassinats extrajudicials i la repressió de tota mena hi serien presents. Hi ha, però, una claríssima diferència entre la repressió del bàndol rebel i la del bàndol republicà. La primera seria dirigida des de les més altes instàncies jeràrquiques a nivell militar i polític, i perseguia l'eliminació de les idees a través de l'eliminació de les persones, allargant aquest context repressiu fins dècades després del final de la guerra. La segona, però, es donà sobretot a partir de l'esclat revolucionari dels primers mesos de guerra i, un cop superada aquesta etapa, les autoritats republicanes, que sempre van rebutjar i condemnar aquest tipus de violència, van controlar que no es cometessin més crims d'aquesta mena.

La superioritat militar del rebels va fer que aquests guanyessin terreny enfront de les milícies organitzades pel moviment obrer i les forces d'esquerres. El bàndol republicà no va tenir un exèrcit organitzat com a tal, l'Exèrcit Popular, fins a mitjans '37, i va ser possible gràcies al suport de la Unió Soviètica, única potència del món que va accedir a vendre armes i subministraments al bàndol republicà. El bàndol franquista, però, va comptar des del primer moment amb el suport militar de les dues grans potències

feixistes del moment, Alemanya i Itàlia. Els seus exèrcits van poder provar a la Guerra Civil Espanyola gran part del seu arsenal militar i testar noves i devastadores tècniques de guerra que més tard posarien en pràctica a la Segona Guerra Mundial. Per la seva part, les democràcies occidentals europees com França i el Regne Unit no van donar el seu suport al bàndol republicà, entre d'altres coses per por a la supremacia militar de l'Alemanya nazi. En el marc de la Societat de Nacions (organització precursora de les Nacions Unides), les principals potències mundials van signar el "pacte de no intervenció" mitjançant el qual es comprometien a no ajudar cap dels dos bàndols, però els nazis alemanys i els feixistes italians se'l van saltar des del primer moment. Amb qui sí va poder comptar la República va ser amb les Brigades Internacionals, un cos de voluntaris estrangers que venien d'arreu del món a Espanya a combatre contra el feixisme i a defensar la República.

L'hegemonia militar dels rebels fou molt gran al llarg de tot el conflicte. Les forces republicanes, que no van poder comptar amb els recursos armamentístics necessaris fins que no es consolidà el suport militar rus, van anar perdent terreny progressivament. Les batalles del Jarama i Guadalajara, la campanya del nord, la presa de Màlaga, les batalles de Teruel i de l'Ebre, etc. Derrota rere derrota, els republicans van cedir terreny i només els podia salvar una sortida pactada per la via diplomàtica que mai va arribar. Franco perseguia la victòria total i la rendició incondicional de l'enemic. A les acaballes de la guerra, el President Negrín promogué una tàctica de resistència a ultrança amb l'esperança que allargant la guerra arribés el moment on esclatés a Europa la Segona Guerra Mundial. D'aquesta manera, hi havia l'esperança de que el bàndol republicà quedés enquadrat amb les forces aliades i així contrarestar la supremacia del bàndol franquista, que ja comptava amb el ple suport de les potències feixistes. La tàctica fracassà i l'1 d'abril del 39 Franco decretà el famós part oficial de guerra on declarava la seva victòria i el final de la guerra, faltaven pocs mesos encara perquè esclatés la Segona Guerra Mundial.

Prop de mig milió de persones s'exiliaren pels Pirineus a França on patien sorts molt diverses. Tancades en un primer moment a improvisats caps d'internament, una gran majoria tornà a Espanya on s'enfrontaren a la repressió, d'altres van poder fugir a Llatinoamèrica, d'altres combateren a la Segona Guerra Mundial, i fins i tot i va haver qui va acabar presoner als camps de concentració nazis, prop d'uns 10.000.

Les conseqüències de la guerra van ser, evidentment, devastadores. A nivell humà es parla, tot i que hi ha ball de dades, de mig milió de víctimes mortals. Econòmicament, la destrucció del teixit industrial, habitacional i de recursos econòmics va fer que el PIB espanyol que hi havia l'any 1936 no recuperés els seus nivells fins l'any 1950. Socialment parlant, les elits industrials, agràries i financeres del país van recuperar l'hegemonia, i durant gairebé 40 anys de dictadura, el règim glorificà i rendí honors als seus caiguts al conflicte, mentre que els perdedors hagueren de viure dècades d'un silenci forçat pel trauma i per la repressió.

LA SEGONA GUERRA MUNDIAL

La Segona Guerra Mundial fou un conflicte armat que va estendre's pràcticament per tot el món entre 1939 i 1945. Les principals forces bel·ligerants foren, d'una banda les forces de l'eix (Alemanya, Itàlia i Japó), i d'altra les forces aliades (Regne Unit, França, URSS i EEUU entre d'altres).

Amb la pujada al poder de Hitler a Alemanya l'any 1933 començà una política expansionista que rebutjà les limitacions militars que la comunitat internacional imposà al país després de la Primera Guerra Mundial. La Itàlia feixista de Mussolini i el Japó imperial, per la seva banda, també cercaren la seva expansió territorial. Així, després d'una hàbil expansió per la via diplomàtica, Alemanya s'annexionà Àustria i part de Txecoslovàquia, però en envair territori polonès, les democràcies europees es veieren obligades a declarar-li la guerra, era l'1 de setembre de 1939.

En pocs mesos Hitler havia ocupat els països del nord, Bèlgica i els Països Baixos, i la part de nord de França (forçant la creació d'un govern titella a la resta del país que declarava la neutralitat del seu exèrcit). A les darreries de l'estiu de 1940 l'aviació alemanya inicià una campanya de bombardejos massius sobre el Regne Unit per tal de preparar una futura invasió per terra. La resistència de l'aviació britànica fou vital per a no fer prosperar l'ofensiva i Alemanya desistiria d'aquest propòsit.

A finals del 40, Alemanya començà la seva expansió per l'est d'Europa, incorporant a l'eix Hongria, Romania, Eslovàquia i Bulgària. A l'abril del 41 Iugoslàvia i Grècia foren envaïdes i ocupades per forces Italo-alemanyes.

El juny del 41 Hitler decideix trencar el pacte de no agressió amb la URSS signat l'any 1939 i llença el seu atac sobre el país soviètic. Cap al desembre les forces alemanyes es trobaven ja a les rodalies de Moscou, però la cruïlla de l'hivern i la resistència de l'exèrcit roig paralitzà la seva ofensiva.

Mentrestant, a la zona del Pacífic la guerra seguia el seu propi curs. Amb el procés d'invasió a Xina iniciat feia anys, l'inici de la guerra a Europa obrí al Japó la possibilitat d'expandir-se cap als territoris imperials del Regne Unit i França. Decidiren també passar a l'ofensiva contra el seu principal rival al territori, els Estats Units, i atacaren les bases americanes de Pearl Harbor a Hawaii i de Filipines els dies 7 i 8 de desembre de 1941. Aquest fet provocà la declaració de guerra dels Estats Units. Després d'uns primers mesos d'avantatge per als japonesos, a partir de l'estiu del 42 Japó començà a cedir terreny progressivament.

Al nord d'Àfrica, les tropes britàniques lluitaven contra les italianes i el Afrika Korps de l'exèrcit alemany dirigit pel Mariscal Rommel. Després de la derrota dels alemanys a la batalla de El-Alamein (Egipte) al juliol del 42 i l'arribada de reforços aliats a la zona, les tropes de Rommel hagueren de replegar-se progressivament cap a Tunis. Capitularien finalment al maig de 1943.

El juliol de 1943 els aliats desembarquen a Sicília des del nord d'Àfrica i Mussolini serà deposat. El Rei Victor Manuel III proposa la formació d'un nou govern que acabarà canviant de bàndol i declarant la guerra a Alemanya. Els nazis ocuparien Itàlia i des d'allà intentarrien contenir l'avenç de l'exèrcit aliat.

Al front est, l'exèrcit nazi executaria un llarg setge a la ciutat de Stalingrad (actual Volgograd) entre agost del 42 i febrer del 43. La resistència russa durant el setge marcà un abans i un després i des d'aleshores el contraatac de l'exèrcit roig, molt superior numèricament, forçaria la retirada de l'exèrcit alemany fins a la seva derrota final.

A partir de 1944 les forces alemanyes es replegaren a l'espera d'una invasió aliada a l'oest d'Europa. Aquesta invasió, coneguda com "Operació Overlord", acabaria executant-se a partir del dia 6 de juny, amb el desembarcament de Normandia. L'anomenat dia D, van desembarcar a les platges normandes uns 156.000 homes procedents del sud d'Anglaterra. El contingent estava format majoritàriament per soldats britànics, canadencs i estatunidencs, acompanyats en menor grau per militars d'altres nacionalitats. Fou el principi de la desfeta de l'Alemanya nazi, doncs les tropes aliades aconseguïren obrir-se pas fins a la victòria final.

Entre març i abril del 45 Hitler mobilitzà homes de totes les edats (entre 16 i 60 anys) en un intent desesperat de resistència a l'espera de que els avenços en la recerca d'una

possible nova arma definitiva poguessin canviar el rumb del conflicte. Sense èxit, acabà suïcidant-se el 30 d'abril de 1945 amb els russos a les portes de Berlín. Alemanya es rendeix oficialment el dia 8 de maig de 1945 i finalitza la guerra a Europa.

Al front del Pacífic, els americans han fet recular l'exèrcit japonès aniquilant la pràctica totalitat de les seves forces. Mentre s'estudiava la possibilitat d'una possible invasió terrestre a l'illa de Japó, finalment es decidí optar per provar la nova bomba atòmica i forçar la rendició japonesa sense gastar vides aliades. Després dels bombardejos a Hiroshima i Nagasaki l'agost del 45, Japó es rendirà oficialment el 2 de setembre del 45.

Les baixes humanes del conflicte es calculen entre 35 i 60 milions, amb nombrosos civils inclosos, i amb les conferències de pau de Ialta i Postdam s'acabarà de configurar un nou ordre mundial on Europa perdre l'hegemonia i on els Estats Units i la Unió Soviètica donaran pas a l'època coneguda com la Guerra Freda.

L'HOLOCAUST

Es coneix per Holocaust al procés sistemàtic d'extermini de tota la població jueva europea orquestrat des de l'Alemanya nacionalsocialista. El terme és d'origen grec, i significa *sacrifici amb foc*. Es pot utilitzar també el mot Shoah, que en hebreu vol dir *massacre*. Tenen connotacions diferents, però es refereixen al mateix concepte i es fan servir com a sinònims.

La ideologia nacionalsocialista es fonamentava en un racisme extrem que interpretava que la raça ària era superior a tota la resta i que, per tal de fer un món millor, les altres races s'haurien de sotmetre i algunes, fins i tot ser eliminades. Així, l'Holocaust seria el genocidi del poble jueu, que no seria, però, l'únic genocidi planificat pels nazis. Gitanos, homosexuals, gent d'esquerres o discapacitats físics o psíquics també van ser víctimes d'estratègies d'extermini massiu.

L'antisemitisme era la ideologia moderna que promovia l'odi al judaisme i als jueus. Al llarg de tota la història sempre ha existit la judeofòbia, degut a la singularitat del poble jueu de la diàspora a les diferents societats cristianes europees, però al segle XX, amb el creixement i la magnificació de les crisis polítiques, econòmiques i socials, el poble jueu va ser apuntat pels moviments ultranacionalistes europeus com el culpable de tots els mals. El nazisme va portar l'antisemitisme existent a nivells de barbàrie.

Des de l'arribada al poder de Hitler a Alemanya, els jueus van veure com a poc a poc van passar de ser ciutadans normals a ser infrahumans, persones que calia exterminar pel bé de la humanitat segons la macabre ideologia nazi. Primer van ser desposseïts de la seva categoria de ciutadans, perdent tota mena de drets, com el dret a la propietat o el dret a exercir la seva professió. Posteriorment van ser traslladats forçosament a guetos, on viurien miserablement compartint un sol habitatge per moltes famílies. Més tard serien tancats en camps de concentració, i amb posterioritat, aplicant les premisses de la Solució Final (Endlösung), exterminats en massa per escamots de soldats o de membres de la SS, així com als camps d'extermini.

L'Alemanya nazi va idear un sofisticat i enrevessat sistema repressiu on quantiosos camps de concentració serien creats tot al llarg del seu territori nacional i ocupat. D'entre tots ells, van haver-hi els denominats camps d'extermini, on els presoners hi anaven per no sortir mai més, sent la gran majoria d'ells sacrificats a les tristament cèlebres càmeres de gas. Tots ells estaven ubicats al territori que aleshores era Polònia, i Auschwitz-Birkenau va ser el més mortal. Hi van haver cinc més: Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibor i Treblinka.

L'Holocaust va suposar una desgraciada fita històrica doncs significà la pràctica d'un genocidi planificat industrialment des d'una societat culta i avançada, i faria pensar i repensar les accions polítiques de la humanitat com mai fins aleshores. Es calcula que van morir prop de 6 milions de jueus víctimes de tot el procés.

2.2. HISTÒRIA I MEMÒRIA D'ESPANYA AL S.XX

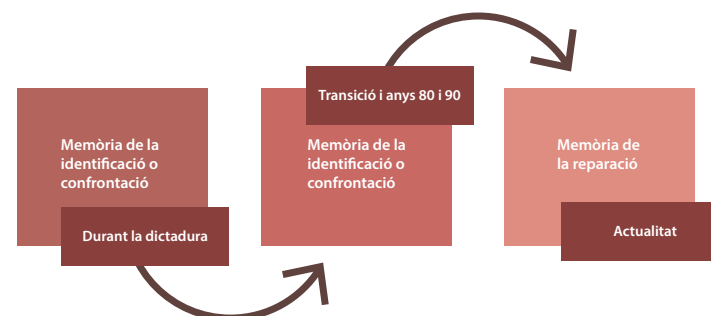
La història recent i la memòria col·lectiva de major transcendència existents a Catalunya i al conjunt de l'estat espanyol, tenen a veure amb la violència política encetada amb la Guerra Civil Espanyola. El cop d'estat de 1936, orquestrat per una part de les elits espanyoles amb vinculacions feixistes, suposà un trencament col·lectiu de la rutina del record, i, per tant, el marc d'inici d'una memòria traumàtica on la guerra, la repressió, i tot tipus de violències estructurals donarien forma a les memòries socials i a la memòria col·lectiva del país.

Aquesta visió analítica, però, no ha estat així de clara fins a temps més propers. Actualment, hi han nombroses investigacions i diverses i riques aportacions teòriques al voltant de les diferents etapes de la memòria col·lectiva a Espanya des de la Guerra Civil. La dita memòria històrica ha aparegut amb força dins els contextos socials, polítics, mediàtics i acadèmics del nostre país arran del canvi de segle. El procés de recuperació de la memòria històrica pot ser considerat com el fenomen polític més rellevant de l'Espanya als darrers temps (Escudero, 2011), fent que aquest moment d'auge memorial forgi l'existència d'un autèntic "moment memòria" (Saz, 2007).

La historiografia solvent³ ha classificat les diferents etapes hegemòniques de la memòria col·lectiva a Espanya.

³ Entenem per historiografia solvent al conjunt d'historiadors i historiadores estudiosos del segle XX a Espanya des del rigor i el mètode científic. Molt probablement com a contrapunt al despertar de la memòria històrica, s'ha vist un revifament de tendències revisionistes dins el món acadèmic que recuperen aquelles visions del primer franquisme on no només es justificava el cop d'estat sinó que se'l considerava necessari. Autors lligats a la ultradreta mediàtica com Pío Moa o César Vidal són els principals referents d'aquesta tendència pseudo-científica.

Julio Aróstegui (2006) ho fa de la següent manera:

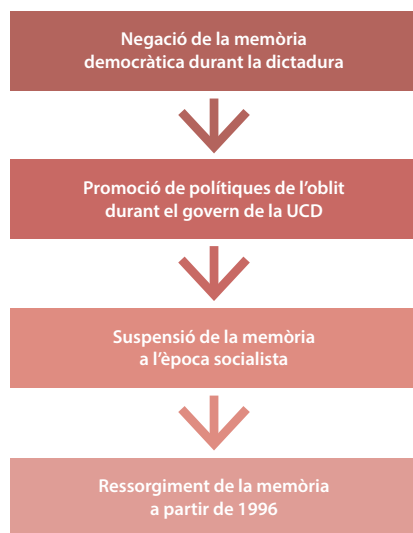
Gràfic 2. Classificació de les etapes hegemòniques de la memòria col·lectiva a Espanya (Aróstegui, 2006). Elaboració pròpia.

Santos Juliá (2006), per la seva banda, distingeix les següents fases:

Gràfic 3. Classificació de les etapes hegemòniques de la memòria col·lectiva a Espanya (Juliá, 2006). Elaboració pròpia.

Francisco Espinosa (2006) ho planteja així:

Gràfic 4. Classificació de les etapes hegemòniques de la memòria col·lectiva a Espanya (Espinosa, 2006). Elaboració pròpia.

Tot hi haver-hi matisos interpretatius i ideològics que diferencien les visions dels tres autors esmentats, les seves teories conflueixen en la identificació d'almenys tres grans etapes pel que fa als tipus de memòria col·lectiva predominants a la societat espanyola des de la Guerra Civil en endavant. Trobant-nos de ple a la darrera etapa, on és la memòria dels vençuts i la memòria democràtica en general la que marca la pauta, toca veure quines possibles relacions hi ha o poden haver-hi entre la difusió d'aquesta memòria i determinades iniciatives de caire turístic⁴.

Començant per l'etapa on la memòria franquista era la predominant, tot just acabant la guerra, es pot dir que els principals elements memorials estaven destinats a la glorificació dels caiguts per Déu i per la pàtria. Déu i Espanya eren els principis suprems del règim, juntament amb els caiguts, que adquirien gairebé la categoria de màrtir, als qui se'ls considerava sempre “*presentes*” (Box, 2007: 47).

Francisco Ferrándiz resumeix aquella etapa de la següent manera:

“Las políticas públicas de la memoria de la Guerra Civil durante el franquismo se derivaron inicialmente de la elaboración de un relato nacionalcatólico de la Guerra Civil y de una glorificación propagandística de la victoria militar y de sus prohombres, batallas, héroes y mártires...los vencedores de la Guerra Civil instalaron sobre España toda una cartografía de la memoria que pretendía establecer en el país un régimen de “eternidad del recuerdo” oficial” (Ferrándiz, 2011: 30)

El cas més emblemàtic de simbologia i memòria franquista el trobem al “*Valle de los Caídos*”, l'obra faraònica projectada pel dictador Francisco Franco, i construïda amb la mà d'obra esclava de presos republicans a la serra madrilenya. Principal lloc de memòria del franquisme, persisteix en l'actualitat sense haver tingut un canvi substancial en el seu discurs i la seva significació memorial (Santacana, 2004; Ferrándiz, 2011; Núñez, 2011).

Una de les darreres manifestacions de monumentalitat franquista i de glorificació als caiguts la tenim a Catalunya. A Tortosa, el mateix Caudillo s'encarregava d'inaugurar, l'any 1966, el monument als caiguts a la Batalla de l'Ebre al bell mig del riu al seu pas per la ciutat (Romero, 2003). Dècades més tard, i amb alguna lleugera “*ressignificació*”, l'ajuntament de Tortosa decidí mantenir-lo al seu lloc l'any 2016 en comptes de eliminar-lo. Tot el procés fou força polèmic, incorporant fins i tot una consulta popular on definitivament el monument va guanyar el seu dret a romandre. Tot plegat va servir per a posar sobre la taula un interessant debat sobre l'eliminació de l'espai públic dels elements monumentals franquistes que encara perduren al país, així com per constatar que el color polític determina molt quina postura adoptar davant aquest debat.

Amb la mort del dictador, comença el conegut com procés de transició a la democràcia. Un procés de transició via transacció (Redero, 1993) on no va haver-hi un canvi dràstic de règim sinó una readaptació als nous temps. Espanya passava a ser un estat de dret i a tenir institucions democràtiques, però en cap cas això suposà un trencament

4 Veure capítol 3.4

ment amb el passat, ja que les estructures d'estat i els funcionaris de les mateixes seguirien al seu lloc sense gaires modificacions (Castro, 2011: 93).

"A la salida del franquismo, las fuerzas franquistas y una oposición muy débil basaron una presunta "reconciliación" en olvidar la guerra civil y la larga dictadura, en conceder una amnistia que abarcaba por igual a víctimas y a verdugos y en una cuidadosa equidistancia en las pocas ocasiones en las que se mencionaba la guerra civil (teoría de los dos "bandos," cuyo comportamiento y cuyas atrocidades fueron simétricas, cuando todavía no había cifras de muertos, presos, trabajadores forzados, etc., ni conocimiento de las estrategias de los golpistas y de los defensores de la República)" (López, 2015: 133-134).

Les forces de l'oposició democràtica a l'època de la transició van haver d'acceptar la narrativa de l'equidistància que acabaria sent predominant fins a la fi del segle XX, i la renúncia efectiva als antics símbols democràtics de l'Espanya republicana, com l'himne, la bandera, o l'acceptació de la corona, encetà un llarg període de desencant de l'esquerra (Jerez, 2011).

El procés de transició a la democràcia va suposar la consolidació d'un model de memòria institucional i no social, que es basés en l'oblit, en front d'altres tipus on la memòria tingués esperit reparador. Aquest model, emparat legalment per la llei d'amnistia (Ley 46/1977), constava d'una estructura on la reconciliació era l'objectiu, la censura el programa, i l'oblit l'instrument (Vinyes, 2009). Tots aquests elements han fet part del discurs creat a la transició on s'equiparaven les culpes entre la República i els colpistes, generant així el relat d'equidistància ideològica al qual s'aferren les forces conservadores d'avui dia (Escudero, 2011). Durant aquell procés de transició va néixer el lema que deia que tot havia quedat *"atado y bien atado"*, significat que, en aquelles coses essencials com la bandera, el model d'estat, o la continuïtat de les estructures del mateix en un nou marc democràtic, tot havia de seguir relativament igual.

Així, la memòria col·lectiva espanyola relativa als fets traumàtics de la Guerra Civil no tindria encara un caire de memòria democràtica, doncs des d'aleshores i fins tots els anys vuitanta i gairebé també tots els anys noranta el model d'equidistància seria l'imposat pel nou consens sociopolític.

Amb el canvi de segle és quan es pot afirmar que existeix un canvi de paradigma memorial a tot l'estat espanyol. La memòria democràtica comença a tenir un paper protagonista i es comença a fer justícia a la memòria de tothom que al seu dia va lluitar per defensar uns valors i unes llibertats relativament arrelades a la nostra societat actual. El punt d'inflexió el trobem, de manera efectiva, amb l'acció de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH). Creada l'any 2000 arran de l'execució de la primera exhumació d'una fossa comuna, desenterrant tretze cadàvers al poble lleonès de Priaranza del Bierzo (Núñez, 2011; Silva, 2011). Va ser la primera vegada que es feia una exhumació de caràcter científic, ja que durant els anys 1977 i 1991 se'n van fer algunes, de manera dispersa, i sense cap mena de recolzament tècnic ni de metodologia científica (Etxeberria, 2011). A partir d'aquest moment, el conegut com moviment memorialista, de caràcter associatiu i totalment civil, dirigí centenars d'iniciatives en l'àmbit no només de l'antropologia forense i d'identificació de cadàvers, sinó en el marc d'unes actuacions que comprenien els àmbits educatiu, mediàtic, artístic i, evidentment, polític.

És fruit d'aqueta empenta que, finalment, l'estat espanyol decideix legislar a favor de la memòria democràtica. A finals del 2007 neix la *"Ley por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura"* (Ley 52/2007), popularment coneguda com la llei de memòria històrica. Es tracta d'una norma que no acontentà ningú, doncs des dels sectors post-franquistes es considerava venjativa i des del moviment memorialista es veia com quelcom totalment insuficient. Certament, implicava una privatització de la memòria (Vinyes, 2009), on l'estat espanyol, responsable subsidiari dels crims del franquisme, se'n desentenia de la reparació legal i només establia compensacions econòmiques per a les diferents iniciatives que la societat o els propis familiars volguessin dur a terme.

Paral·lelament a aquest procés de nivell estatal, Catalunya legislava també a favor de la memòria democràtica. Ja el nou Estatut d'Autonomia de l'any 2006 establia "l'obligació de la Generalitat i els altres poders públics de vetllar pel coneixement i el manteniment de la memòria històrica de Catalunya com a patrimoni col·lectiu que testimonia la resistència i la lluita pels drets i les llibertats democràtiques" (Llei 13/2007: 45.172).

Així és com neix la Llei 13/2007, del Memorial Democràtic, on s'estableix la creació d'un instrument orgànic amb aquest mateix nom, encarregat de la promoció, divulgació i estudi de la memòria democràtica del país. Una de les particularitats que defineixen la memòria democràtica a Catalunya és el fet de ser, a diferència d'altres casos a nivell internacional, un model molt inclusiu. No es privilegia ni la resistència heroica ni es fomenta la martirització de les víctimes, sinó que construeix un relat en favor de la restitució de tots aquells que, des de diferents postures, van lluitar per les llibertats i drets democràtics (Guixé i Iniesta, 2009). Així, Segura (2007:70), parlant de la importància cabdal de la Llei del Memorial Democràtic de Catalunya, comenta: *"Más allá de la justa reparación de la memoria de las víctimas, lo que resulta esencial es la reafirmación de los valores democráticos, único antídoto eficaz contra nuevos desvaríos totalitarios"*.

Amb posterioritat tornarem sobre el paper del Memorial Democràtic quan parlem del seu impacte amb la cultura i el turisme, que n'és i molt, doncs "la dita memòria històrica constitueix un dels fenòmens culturals de més abast de les darreres dècades; i, que si es tracta d'un fenomen d'aquestes proporcions, la dimensió cultural per força s'ha de barrejar amb la intencionalitat política (i, de retruc, amb la cada cop més important indústria cultural)" (Cassassas, 2008: 9).

2.3. NOVES CATEGORIES, NOUS DEBATS: HISTÒRIA, MEMÒRIA I ESPAIS

La memòria, com a disciplina específica d'estudi en totes les seves vessants, ha esdevingut un camp molt prolífic des de les darreries del S.XX. Convé, així, fer una aproximació als orígens d'aquest procés i a les aportacions teòriques més rellevants del mateix.

2.3.1. LA MEMÒRIA: DE L'INDIVIDU A LA COL·LECTIVITAT

Què és la memòria? Arrieta ho defineix en aquests termes:

"La memoria es una facultad psíquica que tienen, tenemos, los seres humanos, que desarrollamos, consciente o inconscientemente, y que, a su vez, nos hace ser. Habitualmente se suele entender como un depósito o almacén de recuerdos de hechos, acontecimientos, fenómenos o vivencias que disponen Hombres y mujeres. Pero no cabe duda de que si nos limitamos a esa idea, equiparándola a la memoria de los actuales ordenadores a las colecciones de los museos, estamos muy lejos de dar cuenta de dicha facultad. La memoria es también un proceso. Un proceso, gracias al cual se constituye dicho depósito y se conservan y se actualizan los recuerdos a lo largo del tiempo" (Arrieta, 2016: 11-12).

La memòria és, doncs, molt més que un procés psicològic de caràcter individual. És el procés que permet, tant individualment com col·lectiva, establir uns codis per al tractament dels passats personals. Seria a través de la rememoració que s'activarien els mecanismes que possibiliten el record, permetent d'aquesta manera portar al present aquells esdeveniments d'un temps anterior.

"La memoria, sea individual o colectiva, es una visión del pasado siempre mediada por el presente" (Traverso, 2007a: 74). Tant memòria individual com memòria col·lectiva es desenvolupen al voltant de processos: memòria individual com a part d'un procés psicològic i memòria col·lectiva com a part d'un procés social. Totes dues, tanmateix, proporcionen identitat i sentit de continuïtat (Arrieta, 2016).

Maurice Halbwachs va ser l'encarregat de teoritzar i identificar el concepte de memòria col·lectiva (Halbwachs, 1950) per tal de diferenciar-lo clarament de les memòries individuals, tot deixant clar que tota memòria psicològica i individual no es pot entendre en la seva totalitat si no es posa en context amb la memòria del col·lectiu on està inserida.

La memòria col·lectiva és quelcom dinàmic i interactiu, format pel conjunt de fets i processos del passat compartits a nivell col·lectiu així com pel conjunt de mecanismes de conservació i transmissió d'aquests processos. Per a Ricoeur, la memòria col·lectiva consisteix *"en el conjunto de huellas dejadas por los acontecimientos que han afectado el curso de la historia de los grupos implicados que tienen la capacidad de poner en escena esos recuerdos comunes con motivo de las fiestas, los ritos y las celebraciones públicas"* (Ricoeur, 1999: 19).

Assman (2006) tipifica quatre tipus diferents de memòria, tres dels quals serien memòries col·lectives. La pròpia memòria individual, i les memòries social, política i cultural. La memòria social fa referència a aquells records formats en base a la interacció entre individus, i que té en la família i els grups de proximitat el context més comú per a desenvolupar-se. La memòria política remet als records organitzats i elaborats amb vocació d'esdevenir una memòria homogènia amb solució de continuïtat. La memòria cultural, per la seva banda, representa tots aquells records emmagatzemats en arxius, biblioteques i museus, que roman en estat latent per poder reiindicar-se en qualsevol moment.

La memòria social, des dels temps en que Halbwachs comença a teoritzar-la, esdevé un paradigma analític de referència al voltant del qual sorgiran noves aproximacions en l'àmbit dels estudis de memòria. El sociòleg francès, amb la proposta dels quadres socials de la memòria (Halbwachs, 1925), establí que la memòria no era quelcom aïllat del seu context social i, per tant, calia ser entesa com una cosa que anava més enllà del propi individu. Dins de cada quadre social hi ha representat un grup o una societat, amb els seus valors i la seva cosmovisió. Així, l'acte de recordar anirà molt més enllà del poder i la voluntat de l'individu ja que requerirà de l'ús d'uns codis culturals compartits, creadors de llenguatges i narratives col·lectives. Fora d'aquests quadres, tot és material preparat per a ser oblidat. La memòria és, per tant, més una reconstrucció que no pas un record.

2.3.2. MEMÒRIA O HISTÒRIA?

La primera diferenciació entre memòria col·lectiva i història va córrer a càrrec –també– del sociòleg francès Maurice Halbwachs als anys 40, línia que va ser seguida i perfeccionada per l'historiador francès Pierre Nora als 80 (Colomines i Villarroja, 2007; Cassassas, 2008; Núñez, 2011). Envers la relació existent entre les dues, diu Halbwachs (1950) que la història es esquemàtica, unificada i exterior al grup, mentre que la memòria col·lectiva és plural i transmesa a l'interior del grup. Pierre Nora (1984a), exposa que la memòria representa la pròpia vida, allò que és. La història, en canvi, és la reconstrucció problemàtica i incompleta d'allò que ja no és.

La memòria col·lectiva és un corrent de pensament continu, ja que reté del passat allò que perviu dins el col·lectiu o grup on es desenvolupa aquesta memòria. No així la història, que s'ubica fora dels grups, i està clarament esquematitzada, per això el desenvolupament continu de la memòria no es pot diferenciar o delimitar clarament com ho fa la història. Resulta, doncs, totalment impossible concebre el problema del record i de la localització dels records si no es prenen com a punt d'aplicació els marcs socials que serveixen de punts de referència per a la pròpia construcció de la memòria. D'aquesta manera, la memòria està lligada a la individualitat, o a un conjunt homogeni d'individualitats, mentre que la història queda per sobre de tots els conjunts possibles de la societat (Halbwachs, 1925).

La història és una ciència social que pretén estudiar objectivament el passat a la vegada que estableix una certa distància des del present. La memòria, però, és quelcom més subjectiu, no fixat i sempre filtrat pel propi present i per tant en constant transformació (Traverso, 2007a). La història és sempre retrospectiva, tot separant el passat del present, mentre que la memòria permet treballar al voltant del passat, present i futur a la vegada (Ricoeur, 1999).

La història recent és la part de la història, òbviament, on més confluències existeixen amb la memòria, tant a nivell pràctic com metodològic. Es fa servir del treball amb testimonis i amb fonts orals, i conté una dimensió política que fa necessària sempre una profunda reflexió crítica per part de l'historiador. La història recent, al contrari de les altre tipologies d'anàlisi històrica, treballa al voltant de processos històrics els quals encara tenen conseqüències al present. Això és així encara que hagin passat algunes generacions, doncs depèn d'un marc processal més que cronològic.

Amb tot, queda clar que parlar de memòria és parlar de present: de com es construeix un relat del passat des del present. A través d'un model narratiu, la memòria construeix un nou compromís entre passat i present. Així, tot i no poder canviar el passat per ser quelcom determinat, el proposar noves lectures del mateix sí que fa possible canviar el seu sentit. Es per això que els processos de construcció de memòria son sempre oberts i mai acabats, amb diversos grups i persones forçant per ser els protagonistes de la producció de sentits i narratives del passat (Jelin, 2002).

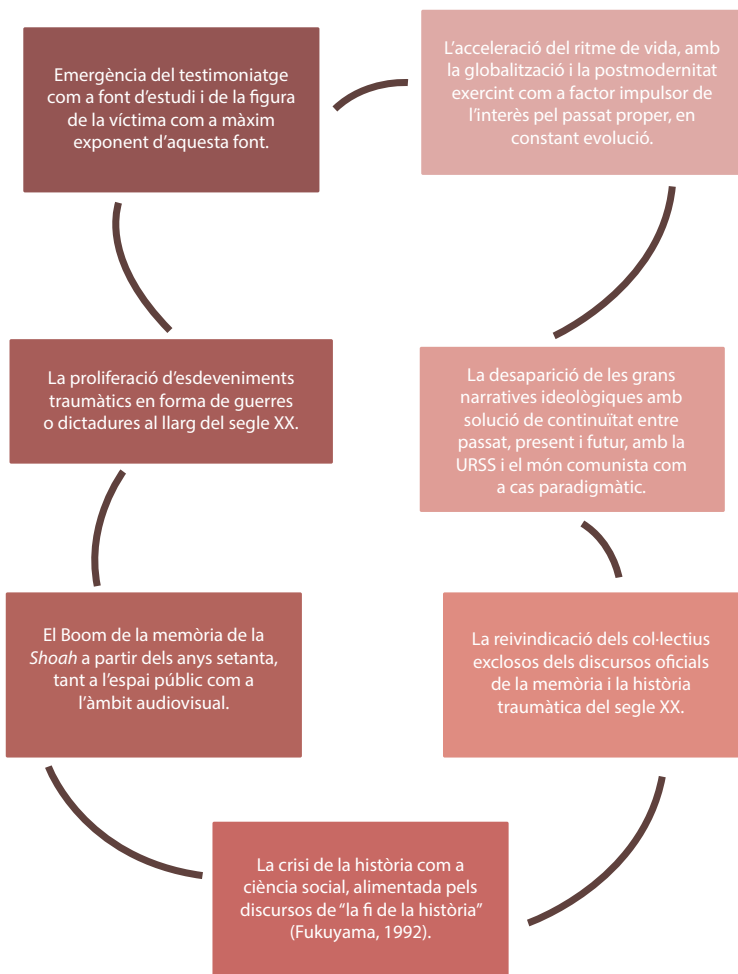
Les memòries tenen caràcter conflictiu i es relacionen entre elles de manera dialèctica. Les memòries oficials de les dictadures, per exemple, són molt hegemòniques i això força a la clandestinitat a aquelles memòries oposades. Seran els diversos agents implicats els encarregats de fer-les ressorgir de la manera més fidel possible del seu estat latent. Com estableix Pollak, *"El problema que se plantea a largo plazo para las memorias clandestinas e inaudibles es el de su transmisión intacta hasta el día en que puedan aprovechar una ocasión para invadir el espacio público y pasar de lo "no-dicho" a la contestación y la reivindicación"* (Pollak, 2006: 24). Dins d'aquest procés, la disposició d'elements patrimonials de memòria i una possible valorització turística dels mateixos pot tenir molta influència en la transmissió de determinades transmissions memorials.

2.3.3. L'AUGE DE LA MEMÒRIA

L'auge de tot allò que té a veure amb la memòria i els actes de rememoració i commemoració té el seu zenit a partir del darrer terç del segle XX. Els orígens de tot plegat, però, es remunten a uns anys abans, sobretot a partir de la Primera Guerra Mundial. L'enorme quantitat de baixes mortals provocades pel conflicte fou l'espurna per a l'inici de les commemoracions a gran escala (Edwards, 2000), i des d'aleshores, *"los monumentos erigidos a los muertos entre los años 1914 y 1918 comenzaron a marcar el espacio público en cada pueblo"* (Traverso, 2007a: 70).

Es poden mencionar diferents causes que, analitzades independentment però amb vocació de conjunt, poden ajudar a explicar l'existència d'aquest boom de la memòria:

Tal és la influència de la memòria a les societats occidentals actuals que existeix un camp propi per al seu estudi, la disciplina dels estudis de memòria. També es parla fins i tot que, més enllà del fet analític, la proliferació d'elements lligats a la memòria i al seu estudi i difusió representen una autèntica obsessió (Gillis, 1994; Nora, 1998; Huyssen, 2002). La memòria envaeix l'espai públic de les nostres societats i es converteix, també, *"en una suerte de religión civil"* (Traverso, 2007a: 70).

Gràfic 5. Causes del boom memorial. Elaboració pròpia.

2.3.4. ESPAIS DE MEMÒRIA, ESPAIS DE TRAUMA

La primera aproximació teòrica proposada amb solvència sobre allò relacionat amb memòria i espai ve de la mà de l'historiador francès Pierre Nora, a *Les lieux de mémoire* (1984b), l'obra monumental de 7 volums per ell dirigida. En un principi, el concepte de *lieux de mémoire* quedava adscrit a l'àmbit geogràfic estrictament francès, però amb el pas del temps es pot ben dir que "*la noción ya ha sido exportada*" (Nora, 1998: 26). Nora planteja la memòria vinculada als espais com una cosa relacionada amb els valors i interessos de les societats de cada moment, doncs de no ser així aquests espais no tindrien capacitat de projecció.

Els *lieux de mémoire* no equivalen ni es redueixen a l'espai físic ni a la materialitat de l'objecte. Són llocs dobles, on conflueixen història i memòria, que es desenvolupen a cavall entre la fixació de sentit i l'obertura a "ressignificacions", i que poden ser a la vegada llocs materials, simbòlics i funcionals (Nora, 1984a).

Les societats actuals tenen en la marcadó de l'espai públic una eina fonamental per establir les narratives memorials del seu passat. Existeixen petjades de temps anteriors, però aquestes no constitueixen cap memòria si no són evocades i emmarcades dins el context que les hi dona sentit. A més, els llocs de memòria han de seguir unes dinàmiques que els permetin ser visitats i reconeguts, tant pels membres d'una societat com pels propis turistes, "*un lieu de mémoire qui ne serait plus fréquenté ne serait plus un lieu de mémoire mais, au mieux, un lieu d'histoire*" (Knafo, 2012: 2).

Jelin i Langland (2003) parlen de marques territorials. Són inscripcions físiques identificades i identificables sobre espais significatius per una comunitat, degut a processos socials i polítics marcats per les lluites i la repressió. Aquestes marques cobren sentit i justifiquen la seva existència gràcies al paper dels diferents emprenedors de memòria (Jelin, 2002), persones o col·lectius responsables de la difusió d'algunes memòries socials.

Ludmila da Silva Catela (2001) proposa el concepte de territori de memòria, on enquadra aquelles marques i pràctiques significatives de la memòria d'un territori o col·lectiu que, dins del marc d'aquest territori, poden sentir-se protegides davant possibles intents d'eliminació o exclusió.

“la noción de territorio se refiere a las relaciones o al proceso de articulación entre los diversos espacios marcados y las prácticas de todos aquellos que se involucran en el trabajo de producción de memorias sobre la represión; resalta los vínculos, la jerarquía y la reproducción de un tejido de lugares que potencialmente puede ser representado por un mapa...territorios que toman la forma de un sistema de espacios (plazas, monumentos, centros culturales, museos, y más) donde se repiten los rituales, se exhiben prácticas, se crean objetos culturales, ligados a un recuerdo tanto individual como colectivo” (da Silva Catela, 2001: 161-162).

Els espais físics representen un dels escenaris principals on es dona la pugna entre les diferents memòries; el conflicte entre les narratives de construcció del passat. Les marques no sempre han de tenir forma monumental, poden ser artístiques o performatives, i més si tenim en compte el paper del monument com a element memorial glorificant del passat:

“Si los monumentos poseen un carácter rotundo, categórico, casi autoritario, y por eso paradójico cuando se los propone como señales contra regímenes que ostentaron esos mismos cargos, se explica que surjan formas de memoria alternativas que ponen en cuestión el acto mismo y el modo de recordar” (Schindel, 2009: 87).

Anne Bourgon (2013) explica que en la consolidació d'un espai de memòria hi participen tres tipus de memòries diferents:

Gràfic 6. Tipus de memòria necessàries per consolidar un espai de memòria (Bourgon, 2013). Elaboració pròpia.

La primera seria la promoguda per l'estat o l'administració en general, mentre que les altres estarien relacionades amb el context cultural i polític. L'articulació compensada d'aquestes tres memòries, juntament amb l'habilitat de l'estat per convertir-lo en un símbol, és la clau de la projecció d'un lloc de memòria.

Per Jean Michel Grard (2003:72), *“Aujourd'hui, lieu de mémoire est un mot “valise” qui inclut toutes formes de manifestations liées a l'histoire”*. Però tot i aquesta asseveració, especifica que un lloc de memòria és quelcom lligat a una història viva i als seus testimonis, enfront de les visions dels llocs històrics presentades com elements estancats i immòbils.

En la percepció general dels espais de memòria existeix una característica comuna i es que acostumen a estar lligats a memòries traumàtiques, d'igual manera que quan es parla genèricament de memòria en la gran majoria de casos es vol parlar de memòria traumàtica. Aquesta relació s'explica degut a que els primers estudis de memòria a nivell solvent van ser aquells relatius a la memòria de l'Holocaust, per tant, les primeres aproximacions a una memòria col·lectiva van ser a les d'una memòria traumàtica i això persisteix en el llenguatge emprat (Hyussen, 2002; Erll, 2011).

Deixant de banda que les memòries de continuïtat no són atractives als investigadors (Pollak, 2006), la memòria i els seus processos de transmissió tenen molt a veure amb trencaments de la rutina. El record col·lectiu està fortament influenciat per esdeveniments traumàtics que provoquen ruptures en el sentiment de col·lectivitat, identitat i continuïtat (Bajc, 2007). Allò que és memorable ha de sortir-se del guió de la normalitat i estructurar-se de forma narrativa amb el recolzament d'objectes o imatges. Les ruptures a la rutina del record provoquen que l'individu s'involucri de manera diferent i reflexioni sobre noves cerques de sentit per al passat. Molt probablement amb una major implicació sentimental i emocional, se li donarà forma narrativa a allò que ha resultat memorable (Bel, 1999).

Així doncs, a la pràctica els espais de memòria acostumen a estar lligats a fets tràgics, tal com senyala Bourgon per al cas francès:

“Elle désigne un patrimoine matériel particulièrement significatif de notre histoire qui aurait aussi une charge historique, symbolique et affective forte parce que de nombreuses personnes y auraient trouvé (directement ou indirectement) la mort, dans le cadre de violences souvent extrêmes. Nous parlons moins souvent d’un lieu de mémoire pour désigner la demeure d’un écrivain célèbre ou le lieu d’une mémoire ouvrière” (Bourgon, 2013: 63).

Ferrándiz (2011) també estableix aquesta pauta d'espai de memòria com a lloc representatiu de la tragèdia per al cas espanyol.

2.3.5. HOLOCAUST I DEURE DE MEMÒRIA

Durant més de dues dècades amb posterioritat al desenvolupament de l'Holocaust, aquest va romandre dintre les memòries perifèriques que, en estat latent, existien però no reclamaven protagonisme. Era el que Enzo Traverso (2007b) en diu una memòria dèbil. Va existir, de fet, com un tabú general. I això va ser així tant per botxins com per víctimes. Comprensible en el primer cas, doncs la *Shoah* era quelcom realment incòmode per a l'establishment sorgit a l'Alemanya federal de la postguerra, però també en el segon, on el trauma es va instal·lar a les llars de moltes famílies supervivents (Pollak, 2006).

L'epicentre simbòlic de la memòria de l'Holocaust, el camp d'Auschwitz, acabaria esdevenint *“el zócalo de la memoria colectiva”* (2007a: 70), però no sempre va ser així, ja que als anys cinquanta i seixanta era més un lloc de memòria de l'antifeixisme soviètic que no pas de l'Holocaust (Cole, 1999). Les societats de la guerra freda, tant la socialista com la capitalista, deixaren de banda la memòria de l'Holocaust, i així el govern polonès establí a Auschwitz una narrativa memorial encaminada a la glòria de la seva lluita antifeixista.

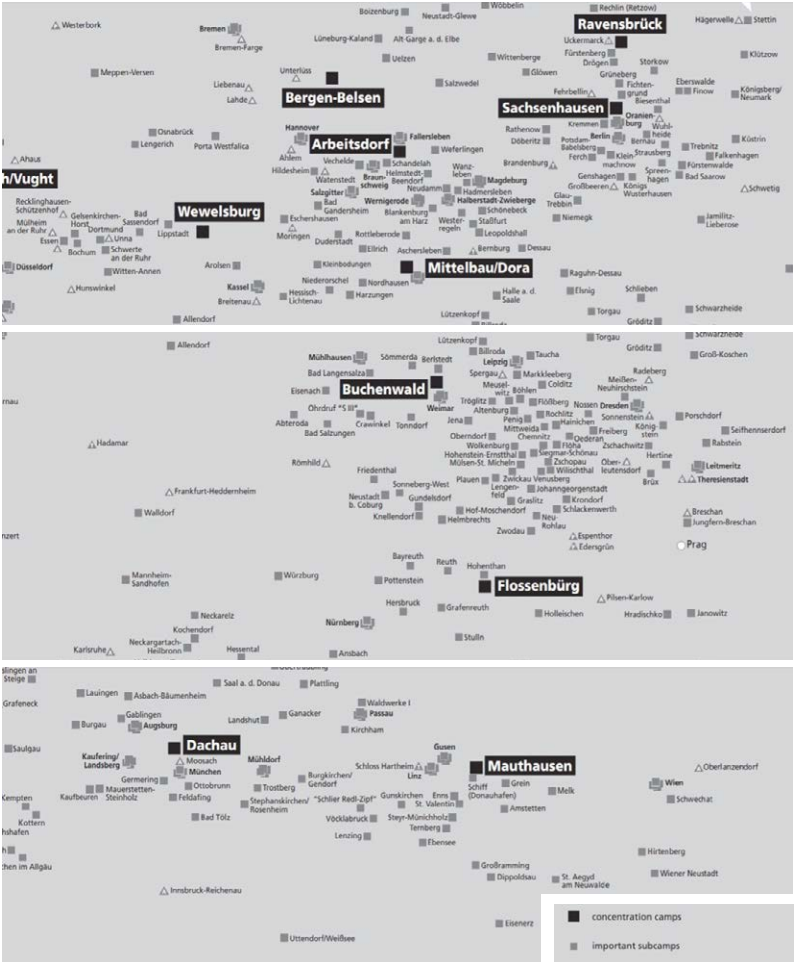
“El silencio de la cultura occidental sobre Auschwitz en 1945 se inscribe en la misma lógica que hoy rige la indiferencia o la compasión distante con la cual esa misma cultura reacciona ante las violencias que azotan el Sur del globo o con la cual mira a las víctimas de sus propias guerras “humanitarias” (Traverso, 2007a: 88)

Amb el temps, la memòria de l'Holocaust deixarà de ser una memòria latent per ser una memòria present, simbolitzant un cas paradigmàtic de memòria dèbil que esdevé memòria forta. Avui dia, on ja fa dècades que es considera la *Shoah* com una mena de religió civil (Bensoussan, 1994; Novak, 2006), les seves estratègies de difusió i representació als diferents espais de memòria es troben amb la difícil dialèctica existent entre l'obligació de recordar i la prohibició d'estetitzar (Baer, 2011). Aquesta disjuntiva és també extrapolable a la resta de memòries traumàtiques: *“Los límites a la representación del Holocausto son también, por tanto, los límites de toda memoria del horror”* (Baer, 2006: 91).

La memòria de l'Holocaust ha esdevingut hegemònica de la mà del deure de memòria, concepte que interpel·la la ciutadania per tal de recordar els fets traumàtics de les seves societats. Nascut dins l'àmbit de la difusió pedagògica al món escolar als anys cinquanta, el deure de memòria acabarà convertint-se en un ens autònom ben entrats els anys setanta, fins arribar a convertir-se, a l'actualitat, en una sort de religió de l'homenatge a les víctimes (Lalieu, 2001). És, també, una important font d'abús de la memòria (Todorov, 2000) i presenta mancances com a model de desenvolupament memorial, doncs en determinades societats és més útil reclamar el dret a la memòria que no pas imposar-ho com un deure (Vinyes, 2009, 2016). En qualsevol cas, i en contextos amplis arreu del món, un espai de memòria representa una important eina de recolzament per a la recerca de la veritat, la justícia i la reparació (Schindel, 2009).

Imatge 4. Mapa dels camps de concentració alemanys. ©Dachau Concentration Camp Memorial Site.

Imatge 5. Detall del mapa dels camps de concentració alemanys. ©Dachau Concentration Camp Memorial Site

2.4. LA PATRIMONIALITZACIÓ DELS D'ESP AIS DE MEMÒRIA TRAUMÀTICA: L'HOLOCAUST COM A PUNT DE PARTIDA

Els espais de memòria com a patrimoni, i més concretament com a patrimoni destinat a l'ús turístic, tenen uns clars referents a nivell històric, que més endavant han anat evolucionant cap als models que disposem a l'actualitat. En aquest sentit, el bagatge acumulat al món occidental pel que fa a l'ús del patrimoni dels esdeveniments violents i traumàtics del segle XX és quelcom que cal tenir sempre en compte per tal d'interpretar no només els orígens dels nostres espais de memòria, sinó també els seus usos i les seves dinàmiques patrimonials i turístiques actuals.

Com ja s'ha comentat amb anterioritat, és a través de l'estudi sistemàtic de l'Holocaust que la memòria comença a tenir un lloc predominant en l'àmbit de les ciències socials (Huyssen, 2002, Lalieu, 2003). L'Europa occidental de postguerra, amb l'Alemanya Federal com a clar referent, passà pàgina dels esdeveniments de les èpoques del nazisme i molts dels ciutadans participants d'aquell règim pogueren reciclar-se a les noves societats (Traverso, 2007c; Vinyes, 2009). Per tant, l'Holocaust i les implicacions de la ciutadania en el mateix no van examinar-se a fons fins que les noves generacions prengueren la iniciativa i començaren a preguntar-se perquè aquella monstruositat va tenir lloc a casa seva, amb els seus avantpassats directes com a protagonistes.

Per explicar aquest oblit en el qual va romandre la qüestió del genocidi jueu durant tants anys, Enzo Traverso (2007c) ens parla de diversos motius:	La persistència de l'antisemitisme en el si de les societats europees, provocant que la comunitat jueva s'abstingués de cap mena de reivindicació.
	L'enaltiment de la resistència que predominava a la cultura antifeixista de postguerra. Els jueus tampoc s'hi ficaven, doncs "reivindicar la singularitat dels crims de següida hauria semblat com una manera de perpetuar una discriminació antiga" (Traverso, 2007c: 20).
	El context de guerra freda. L'Alemanya Federal i l'Alemanya Democràtica van forjar les seves respectives memòries oficials amb una base anticomunista i antinazi respectivament, fet que deixà la qüestió jueva fora de l'esquema.

Gràfic 7. Motius per a la desmemòria de l'Holocaust als anys 50 i 60 (Traverso, 2007c). Elaboració pròpia.

En qualsevol cas, a partir dels anys setanta comencen a proliferar els espais de memòria interpretats i museïtzats, i a partir d'aquest moment la indústria turística tindrà un paper fonamental en la posterior dinamització dels territoris al voltant d'aquests espais.

Al pol oposat d'aquesta mateixa història, se situa el paradigma de poble que ha lluitat per mantenir viva la memòria, Israel. Un cop instaurat el seu propi estat en terres palestines, van fer de la rememoració de la *Shoah* un dels pilars de la seva existència com a poble. Referència mundial al món pel que fa als espais memorials, s'inaugura Yad Vashem l'any 1953 a Jerusalem Oest, l'espectacular museu dedicat a la memòria de les víctimes de l'Holocaust i a la resistència dels combatents als guetos.

Aquest equipament fou remodelat entre 1995 i 2005. El complex ocupa més de quatre mil metres quadrats i l'edifici es obra de l'arquitecte israelià Moshe Safdie. Inclou diversos elements més enllà del museu, com l'arxiu central i un centre de documentació i investigació de l'Holocaust. L'eix central del conjunt és el museu històric, on mitjançant fotografies, objectes, documents i imatges, s'exhibeix la història de l'Holocaust i de les persones que el varen patir. L'arxiu conté més de seixanta milions de documents i gairebé tres-centes mil fotografies, així com milers de vídeos amb testimoniatges de supervivents. La seva biblioteca té més de cent mil títols en nombrosos idiomes, a més de milers de diaris i documents. El recorregut del museu termina a la Sala dels Noms, on hi ha dipositats testimoniatges i fotografies de milions de víctimes del genocidi. A una altra sala hi ha ubicat el grup escultòric Memorial dels Nens, en memòria del milió i mig de menors víctimes de la Shoah. Les seves xifres de visites són espectaculars, amb una mitjana regular de dos milions anuals, fet que corrobora que, a més de precursor, es tracta també del més important museu d'aquest gènere a tot el món. No hi ha cap altre equipament similar arreu del món, tant per les seves dimensions com per la qualitat de la museografia i les instal·lacions (Hernández i Santacana, 2011).

Museològicament parlant, tot i mantenir la Shoah com l'objecte històric i memorial de referència al museu, podem dir que Yad Vashem ha evolucionat molt des dels seus inicis. Ara no es tracta únicament de commemorar i honorar els milions de desapareguts i de resistents, sinó també d'evocar les societats que amb aquestes persones van veure's abocades a la desaparició (Chevalier, 2012). Certament, "*L'espace muséal de Yad Vashem, par son emplacement, par ses métaphores architecturales, par ses choix muséographiques et par ses divers aménagements représente un instrument (géo)politique majeur en terme de production de mémoire*" (Chevalier, 2012: 68).

Juntament amb la memòria de l'Holocaust, aquelles iniciatives encaminades a valoritzar el patrimoni memorial son aquelles relacionades amb els museus militars i la seva adaptació als nous temps. Per museus militars entenem aquells "museus d'història abocats a explicar, des d'una perspectiva científica, la de la "Història" ciència, determinats fets o situacions d'enfrontaments bèl·lics, geoestratègics o de violència organitzada" (Hernández Cardona, 2003: 16).

Els museus militars degueren adaptar-se als nous temps. Aquells antics contenidors de vestigis bèl·lics que glorificaven les gestes nacionals del passat deixen de tenir sentit en un context globalitzador on els valors pacifistes son l'estendard de les societats actuals. Les dues guerres mundials i els diferents episodis bèl·lics on la mort s'ha produït a una escala industrial, mai coneguda fins aleshores a la història, han provocat el canvi de vocació d'aquesta tipologia de museus. Evidentment, no estan exempts de polèmiques, doncs la pròpia naturalesa dels mateixos, en conjunció amb la dificultat de mantenir una coherència discursiva i narrativa, fa que pateixin reptes de gran complexitat a nivell museològic i museogràfic. Certament, el salt temporal és ben rellevant per tal d'entendre aquestes complexitats, doncs "la museïtzació d'un castell medieval s'accepta sense problemes, però no és el mateix un camp de batalla del segle XX" (Hernández Cardona, 2003: 21).

Imatge 6. Turistes fent cua per visitar el camp d'Auschwitz I.
© Girona Terra Memorial.

Així, camps de batalla, cementiris, memorials diversos, vestigis bèl·lics i de violències militars o polítiques, son romanents que han estat patrimonialitzats amb el temps. D'entre tots aquests vestigis, probablement un dels tipus més potents a tots nivells siguin els camps de concentració. En clara relació amb els patrimonis recentment esmentats, l'Holocaust i els vestigis bèl·lics fruit de la Segona Guerra Mundial, els camps de concentració museïtzats son un punt clau pel turisme memorial d'arreu d'Europa.

La barbàrie nazi deixà rere seu una topografia de l'horror amb presència a la gran majoria de països d'Europa. Amb matisos entre tots els casos, diferències substancials en algun més particular, els camps són un patrimoni clau per comprendre els esdeveniments ocorreguts amb l'eclosió del nacionalsocialisme a Alemanya i la posterior espiral de violència arreu del món. Mauthausen-Gusen a l'Àustria, Bergen Belsen, Sachsenhausen o Dachau a Alemanya, o el desgraciadament icònic cas d'Auschwitz a Polònia, són exemples de com indrets relacionats amb una memòria tràgica i fatal poden ser avui dia atraccions turístiques de primer ordre que reben centenars de milers, o fins i tot milions, de visitants any rere any.

Imatge 7. Porta principal del camp d'Auschwitz I. © Girona Terra Memorial.

Menció apart mereix el cas d'Auschwitz, tant pel seu significat històric i memorial com a paradigma de l'horror, com també per la importància del *site* turístic a l'actualitat. Sense entrar en la primera vessant per no ser, ni de bon tros, l'objectiu d'aquest treball, veurem tanmateix les principals característiques del Memorial d'Auschwitz-Birkenau.

El camp nazi d'Auschwitz constava, de fet, de tres camps realment diferenciats: Auschwitz I, Auschwitz II o Birkenau, i Auschwitz III o Monowitz. Fent un resum extremadament sumari, es pot dir que el primer era un camp de concentració, el segon un camp d'extermini, i el tercer un camp de treball destinat a alimentar el sistema industrial creat pels nazis al territori per a costejar l'esforç de guerra. Del tercer no en queda res, mentre que es conserven bona part dels elements dels dos primers.

A Auschwitz I es conserva la porta principal del camp amb la coneguda inscripció *Arbeit Macht Frei* –el treball us farà lliures– així com l'estructura general del camp, amb els seus barracots i diferents espais exteriors. El visitant pot fer un recorregut tant per l'exterior com per l'interior dels barracots, on l'ús d'una museografia austera i l'exposició d'elements originals com ulleres, cabells o accessoris personals de diferents tipus cerca l'empatia de les persones de l'actualitat amb la tragèdia de les víctimes del passat. Les moltes habitacions distribuïdes pels barracots tracten, entre altres, temes com l'extermini, la vida dels presoners, les evidències del crims, les condicions d'higiene i salut o els experiments mèdics.

A Birkenau, a diferència d'Auschwitz I, hi ha molt pocs elements interpretatius. Allò que veu el visitant és un gran espai on molts dels elements originals ja no hi són, tot i mantenir l'estructura original. La via de tren, amb un clàssic vagó dels utilitzats pel transport de presoners, la gran porta d'entrada, alguns barracots i l'estructura de tota la resta, o les ruïnes dels 4 crematoris, són els elements destacats de l'espai, juntament amb les intervencions memorials existents, com el monument a les víctimes emplaçat al final de la via de ferrocarril.

Precisament per ser un lloc tan massificat, arribant als 2 milions de visitants anuals segons les dades dels anys 2016 i 2017, són nombroses les polèmiques existents sobre la idoneïtat de rebre una quantitat tan elevada de visitants i si això pot ser fins i tot contraproductiu parlant en termes de discurs i de la possible banalització del

mateix. Tractant-se de la primera atracció turística de tota Polònia, molts dels visitants d'Auschwitz realment no poden tenir ben clara la seva motivació per visitar-lo, més enllà d'obeir l'oferta dels operadors turístics de Crackòvia (Knafou, 2012), la gran ciutat més propera.

En referència a la narrativa creada per a la visita turística, val a dir que tampoc n'està exempta de polèmiques: *"From Arbeit macht frei to the gas Chambers sums up what this mythical Holocaust Auschwitz is about, but it confuses the complex history and geography of the physical network of camps called Auschwitz"* (Cole, 1999: 106).

La mostra museística, efectivament, és quelcom confús, doncs una gran part dels elements exposats a les vitrines d'Auschwitz I provenen originàriament de Birkenau, o el mateix crematori exposat a Auschwitz I no és el propi del lloc, que va ser destruït, sinó una reproducció feta utilitzant materials del crematori 2 de Birkenau. Aquesta confusió pot arribar a convertir-se en una cosa totalment contraproductiva, doncs ha sigut aprofitada per aquells sectors negacionistes de l'Holocaust per tal de donar suport a les seves tesis. Això porta a una brutal contradicció, ja que l'exposició dels fets històrics de l'Holocaust a través de la patrimonialització i turistització dels seus vestigis ha de donar peu a lluitar contra el negacionisme (Kremenetzky, 2003), en tant que s'estan aportant proves del mateix. Però el no presentar aquestes proves de manera suficientment solvent, i en certa mesura manipulades, és el que fa que des del negacionisme s'agafi el producte turístic actual com la pròpia realitat i, en no ser fidel al 100%, serveixi per negar la pròpia existència de l'Holocaust (Cole, 1999; Finkelstein, 2002; Lozano, 2010; Neuraska, 2013). Per dir-ho resumidament, la turistització porta a la banalització i aquesta, de retruc, al negacionisme.

Autors com Tim Cole arriben a parlar d'Aushwitz-land, comparant la presentació turística del camp amb un parc temàtic:

"Walking through Auschwitz-land we do not see an authentic past preserved carefully for the present. We don't experience the past as it really was, but experience a mediated past which has been carefully created for our viewing" (Cole, 1999: 111).

L'Auschwitz turístic és un producte construït a través del potencial místic de l'espai de memòria, però que està molt i molt lluny de poder ser considerat un espai rigorós a nivell històric (Lozano, 2010). *"Al pasear por Auschwitz no se experimenta en ningún momento la historia real del campo de concentración, sino un pasado re-configurado para nuestra visión actual"* (Neuraska, 2013: 297).

Imatge 8. Turistes visitant el camp d'Auschwitz I. © Girona Terra Memorial

Amb Auschwitz com a paradigma d'espai memorial turistitzat, així com també de totes les contradiccions existents de la relació entre memòria i turisme, posem un exemple que pot servir per al debat i per a la inspiració de futures propostes de valorització. Amb totes les contradiccions que puguin sorgir, que en son moltes, el cert és que *"los museos y otras formas de representación similares (como los centros de interpretación o los monumentos) son uno de los elementos que más han contribuido a estructurar las memorias colectivas"* (Roigé, 2016: 23). Per tant, amb la pràctica turística no només es pot col·laborar amb la dinamització del territori sinó que a més a més pot ser una bona eina identitària pel que fa a les memòries. També cal tenir en compte que museïtzar determinats espais lligats a la memòria pot ser complex degut a la manca de refe-

rents tangibles, el que fa que les narratives en la presentació de l'espai cobrin molta importància. Una narrativa ben plantejada a nivell patrimonial pot consolidar també narratives memorials en sentit més ampli.

Les representacions museístiques de la memòria són també, a nivell genèric, fruit de discussió, doncs una gran majoria d'estratègies museogràfiques plantegen la cerca de reflexions individuals de caràcter íntim. És aquesta, doncs, una bona manera de plantejar memòria col·lectiva? És una bona manera d'ensenyar un passat que ja no hi és a través d'objectes que hi són? Potser més que mostrar un passat el que es fa es amagar-lo (Debary, 2015).

El que sembla clar és que sense visitants no té sentit museïtzar espais, i que un espai de memòria sense visitants difícilment pot ser considerat com a tal. Potser un espai històric, però no memorial, doncs la memòria la trobem al present i no al passat, i som les persones del present, doncs, les encarregades de donar sentit al passat a través dels espais i de la (nostra) memòria.

Més enllà dels exemples paradigmàtics en referència a l'Holocaust o al patrimoni bèl·lic que han estat presentats succintament en aquest apartat, les representacions a nivell mundial d'espais de memòria turistitzats són molt nombroses. El Con Sud llatinoamericà, Cambodja, Irlanda del Nord, així com altres casos a totes les latituds ens mostren que els patrimonis basats en les memòries traumàtiques formen part de la nostra realitat cultural i, per tant, turística. Als següents apartats ens centrarem en la teoria del model conceptual conegut com turisme de memòria i les diferents aplicacions al seu lloc d'origen i al nostre país.

3. EL TURISME DE MEMÒRIA

3.1. TURISME DE MEMÒRIA. CONCEPTE I TEORIA

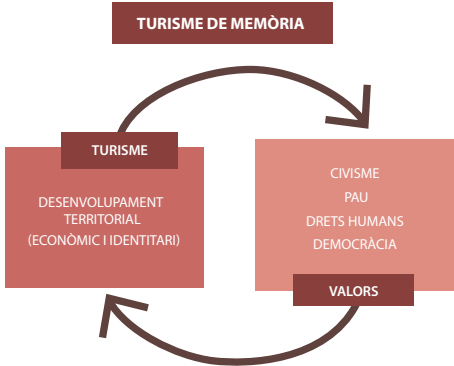
El turisme de memòria és una “pràctica turística desenvolupada al voltant d’aquells espais de memòria posats en valor, de forma individual o com a part d’un tot, que es fa servir d’eines de difusió didàctica per tal de transmetre un missatge amb rerefons ètic” (González Vázquez, 2017: 70).

Aquesta és una definició actualitzada i que té en compte un marc geogràfic més ample i que abasta més enllà de l'àmbit territorial originari del turisme de memòria, que és França, on trobem la primera definició del *tourisme de mémoire*:

“Le tourisme de mémoire peut être défini globalement comme une démarche incitant le public à explorer des éléments du patrimoine mis en valeur pour y puiser l'enrichissement civique et culturel que procure la référence au passé” (Cavaignac i Deperne, 2003: 14).

El turisme de memòria és, doncs, un concepte d’inspiració francesa. Allà, després de moltes dècades de bagatge pel que fa a la valorització dels seus espais de memòria, neix aquesta tipologia de turisme. Els principals referents històrics i memorials són les dues guerres mundials i l’Holocaust.

El turisme de memòria es pot analitzar com un model d’estructura dual, amb dues vessants complementàries sense les quals difícilment tindria sentit l’existència de l’altra. Com a pràctica turística, d’una banda, afavoreix el desenvolupament territorial no només des de la part econòmica sinó també identitària. I d’una altra banda, amb el foment d’estratègies de valorització de tipus didàctic, promou la difusió de valors lligats a ideals universals com el civisme, la pau o els drets humans.

Gràfic 8. Les dues vessants del turisme de memòria. Elaboració pròpia.

Partint d'aquesta base, també és important mencionar que, en el cas francès, a més de contribuir amb l'educació cívica i el desenvolupament territorial, el turisme de memòria serveix per a donar algun tipus de sortida a tot aquell patrimoni militar en desús (Da Silva i Bougon, 2013).

El procés de transició d'un espai de memòria a un lloc d'ús turístic implica una planificació acurada; *"il s'agit de préserver un site en développant un parcours de visite rationnel et en créant des outils muséographiques de sensibilisation et de connaissance"* (Lalieu, 2003: 29). Una bona estratègia museogràfica, així com una utilització efectiva de les eines de difusió que es disposin, han de fer possible la divulgació del discurs pedagògic treballat en la valorització del lloc de memòria. D'aquesta manera s'evitaria la banalització de l'espai per culpa de la pràctica turística, tot convertint-lo en un producte sostenible recolzat en la solidesa del seu relat. Allò important no és exercir com a lloc d'exhibició a l'estil museístic clàssic sinó fer-ho com a centre d'interpretació, treballant en aquestes tres línies (Bouliou, 2013):

EXPLICAR	Donar sentit a la visita i ajudar a comprendre millor el present i preparar millor el futur
SEDUIR	Crear l'emoció que acosti al visitant a l'ànima de l'espai
MODIFICAR	El comportament de l'espectador; per tal de fer-lo participi i actor de la visita, doncs els fets evocats bé poden relacionar-se amb la seva pròpia vida, història, o valors.

Gràfic 9. Línies d'implementació d'una estratègia museogràfica efectiva en l'àmbit memorial (Bouliou 2013). Elaboració pròpia.

L'element interpretatiu als espais memorials es presenta com el seu principal tret distintiu pel que fa a l'estratègia museogràfica. Aquesta és la tendència actual en referència a la museografia dedicada a temes històrics en general (Hernández Cardona, 2005), i encara més significativa si parlem d'espais memorials. El turisme cultural lligat a la memòria "ha de contenir un treball pedagògic que sigui útil per conèixer esdeveniments que van associats a valors i actituds sovint oblidades o marginades en el present i que, en rescatar-les, poden enriquir la nostra educació cívica" (Font, 2013: 31).

La vessant pedagògica és clau per a la pràctica del turisme de memòria. El turista ha de despertar la seva consciència històrica, no ha de ser un visitant passiu sinó algú que mitjançant el record sigui capaç de reconèixer i acceptar el seu passat, per molt traumàtic que aquest sigui (Urbain, 2003).

Es fa necessari, aleshores, buscar estratègies d'interpretació que interpel·lin directament al visitant i a les seves pròpies inquietuds no només històriques, sinó també socials i morals. Des del Memorial de Caen, referent mundial en museus de memòria, el seu director parla en aquests termes:

"nous faisons à nos publics la promesse de leur donner des clés non pour visiter les mans dans les poches ou pour être seulement émus, mais pour comprendre. Comprendre les mécanismes de l'histoire, comprendre ses approximations, observer les sociétés en guerre, tenter de développer chez eux une vision critique de l'histoire"(Grimaldi, 2013: 106).

Les dues vessants del turisme de memòria tenen a veure, d'una banda, amb elements de tipus ètic, i de tipus econòmic per una altra. Aquestes dues parts es desenvolupen en una dialèctica progressiva on, com s'ha esmentat amb anterioritat, cap d'elles hauria d'imposar-se a l'altra per la força. La situació ideal és la d'un equilibri constant i flexible, doncs igual d'important és la transmissió de valors buscada mitjançant la valorització turística dels espais de memòria que la sostenibilitat econòmica que garanteixi la seva continuïtat. Parlant de la posada en valor patrimonial dels espais de memòria, i de la relació entre els elements econòmics i morals, Lalieu afirma que els segons sempre han de prevaldre;

"le tourisme et l'economie ne sauraient être les motivations premières de tels projets. Parce qu'il s'agit d'une histoire douloureuse et récente, portant sur des sujets complexes aux conséquences humaines dramatiques, l'aménagement de ces lieux répond et doit être pensé fondamentalement en fonction d'impératifs moraux et mémoriels: nécessaire hommage rendu aux victimes, préservation des vestiges, stricte information sur les événements survenus" (Lalieu, 2003: 29).

Tanmateix, reconeix la importància d'integrar els conceptes relatius a la gestió turística per tal de fer d'aquests espais memorials equipaments sostenibles.

La viabilitat econòmica és una peça clau en qualsevol cas. En aquest sentit, les inversions milionàries a França semblen estar justificades si es tenen en compte les espectaculars xifres de visitants. Aquests dos fets; les macroinversions als espais de memòria dedicats al turisme, així com l'èxit dels mateixos, es retroalimenten l'un a l'altre per tal de consolidar un projecte sostenible: les grans quantitats invertides fan possible una bona conservació i projectes potents a nivell científic, i així els espais poden suportar l'evident massificació soferta (Guixé, 2008). Un excés de turistització a segons quins espais sí pot ser contraproductiu, però assumint que el patrimoni cultural és un recurs de dinamització econòmica a través del turisme és una certesa, hauria d'assumir-se també que no ha d'estar renyit amb el rigor científic o la transmissió solvent de coneixement històric (Menéndez, 2011).

La posada en valor d'equipaments turístics de memòria col·labora a reposicionar no només la imatge turística sinó també la històrica. Aquest és per exemple el cas de Meaux, a prop de París, on el Museu de la Gran Guerra ha recordat al món que aquella zona, fins aleshores no associada al conflicte, va jugar-hi un paper molt important (Crépin i Rouger, 2013). Novament veiem com el desenvolupament territorial impulsat pel turisme de memòria va més enllà del propi impacte econòmic i afecta a temes d'imatge i d'identitat:

"L'un des enjeux majeurs de la valorisation touristique est de "faire territoire" par le développement économique, par la valorisation de ressources locales, par l'image, par les coopérations, par l'organisation des circulations, mais aussi par l'usage du passé" (Hertzog, 2013: 56).

Aquest és el cas de la regió francesa de Nord-Pas de Calais, on el turisme de memòria, alhora que suposa un important motor de desenvolupament econòmic, és també una eina de creació d'identitat i memòria col·lectiva gràcies al passat traumàtic del territori relatiu a les dues guerres mundials.

Un tractament solvent i amb vocació de perdurabilitat dels espais memorials ha de disposar-se de manera que puguin ser relacionats amb el present (Guixé, 2008; Font, 2013). Davant la petrificació històrica de molts espais de memòria, el turisme de memòria ha de mostrar-se com quelcom dinàmic: *"Hay que evitar los recursos monumentales de petrificación de la memoria que mira al pasado, y erigir y señalar con una clara función de transmisión ética y de pedagogía social"* (Guixé, 2008: 224). Molt interessant al respecte d'aquesta qüestió és l'anàlisi de la terminologia emprada, on el mot memòria s'imposa a història, tot i estar parlant en gairebé tots casos de patrimoni històric. Com s'ha ressenyat en capítols anteriors, la història és quelcom centrat en el passat i sense gaire marge de maniobra des d'un punt de vista actual. És allò que va passar, està tancat i és inamovible. La memòria no fa referència al passat sinó a la imatge que al nostre present tenim d'aquest passat. Té molt de sentit, doncs, que una pràctica relacionada amb el nostre present, amb la societat civil com a protagonista, rebi la catalogació de memorial en comptes d'històrica. El turista de memòria, més enllà de l'evident interès en el passat, cerca quelcom que va més enllà del propi coneixement i l'aprenentatge. El turista cultural d'espais de memòria, amb més o menys intencionalitat, cerca les eines que l'ajudin a comprendre el seu present i així afrontar millor el seu futur.

El turisme de memòria, d'arrel francesa, és un concepte que també està començant a assentar-se a altres indrets. El cas català podria ser un exemple d'això, i en capítols posteriors es tractaran la realitat, el bagatge i les perspectives del seu model. Sobre això podem avançar que a més de l'esmentada dinamització territorial, el turisme de memòria a Catalunya es presenta com a eina de difusió dels valors democràtics (Andreu i Pujadas, 2011; González Vázquez, 2014b, 2016).

L'ús del concepte, mètode i identificació relatiu al turisme de memòria no implica, però, que els diferents espais patrimonials analitzats en aquest treball o en altres de similars característiques puguin encaixar també en molts dels altres models turístics identificats en l'àmbit acadèmic. Aquest seria el cas dels mediàtics "Dark Tourism" (Foley i Lennon, 1996; Lennon i Foley, 2000) i "Thanatourism" (Seaton, 1996), o també el "Morbid Tourism" (Bloom, 2000), l'"Holocaust Tourism" (Ashworth, 1996; Beech, 2000), el "Genocide Tourism" (Beech, 2009), el "Prison Tourism" (Strange i Kempa, 2003), les "graveyard visits" (Seaton, 2002), o el "Battlefield Tourism" (Smith, 1998). Degut a les característiques pròpies abans esmentades, on destaquem la vessant didàctica i ètica, no ens hem plantejat una aproximació analítica que vagi més enllà de l'àmbit del turisme de memòria.

3.2. ORIGENS I RECORREGUT

Els orígens del turisme de memòria, o d'allò que en perspectiva pot considerar-se alguna cosa semblant, els trobem amb l'aprofitament dels espais de la Primera Guerra Mundial. Amb posterioritat a la finalització del conflicte, sorgiren algunes iniciatives que consistien en l'explotació d'alguns d'aquests llocs, com camps de batalla o ruïnes de viles i ciutats. Com a producte era quelcom encara molt precari i arcaic, però com a pràctica si que estem realment parlant d'activitat turística, en molts casos promoguda i executada per antics combatents o familiars i amics dels mateixos. Mai abans el món havia conegut un conflicte tan devastador, deixant enrere prop de deu milions de morts, fet que provocà l'inici de les commemoracions a gran escala i així poder parlar d'un incipient model de turisme de memòria basat en els pelegrinatges a aquests espais (Da Silva i Bougon, 2013).

Una publicació clàssica com la Guia Michelin va editar un numero especial l'any 1920 on hi sortien especificats tots els camps de batalla, convertint-los en reclams per al visitant i naixent així la primera guia pensada per a la pràctica del turisme de memòria. En referència a la creació específica de producte, podem destacar els viatges de tren organitzats per la *Compagnie du Chemin de Fer du Nord*:

"Le ministère des Travaux publics et des Transports approuve les propositions de la Compagnie de mettre en marche, à partir du 11 mai 1919 les dimanches, un train d'excursion Paris-Albert-Arras-Lens-Paris qui traverse les champs de bataille de la Somme et de l'Artois" (Piernas, 2014: 4).

El producte ofert consistia en l'adquisició d'un bitllet tancat que permetia a l'usuari desplaçar-se pels principals llocs i camps de batalla del nord i nord-oest francès. Amb diferents modalitats i serveis inclosos, així com diversos punts de venda per a l'adquisició dels bitllets, representava una activitat econòmica dinamitzadora del devastat territori així com una manera de col·laborar amb la funció social reparadora de molts familiars.

Troblem, doncs, que els espais bèl·lics són en certa manera el recurs primigeni per a començar a parlar de turisme de memòria. Això no vol dir, tanmateix, que no existís turisme al voltant d'espais bèl·lics amb anterioritat a la Primera Guerra Mundial. Si es diu que les *"war-related tourism attractions are the largest single category known"* (Smith,

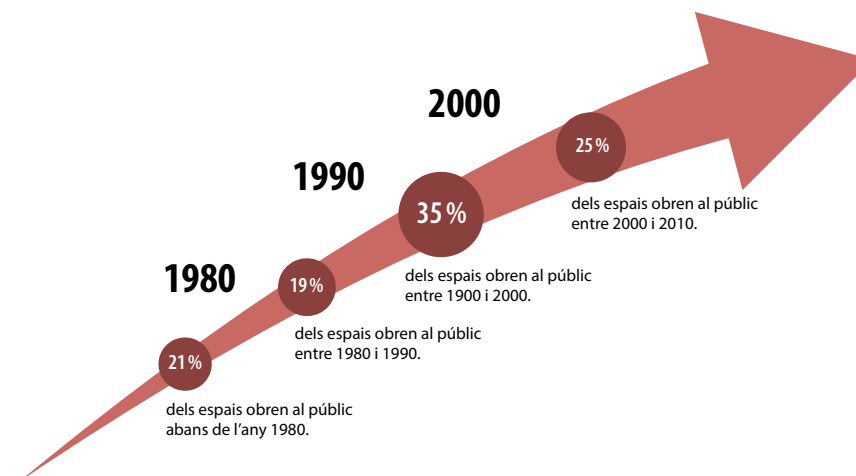
1998), també podria afirmar-se que el turisme practicat al voltant dels espais de guerra pot ser tan antic com la pròpia guerra. Sense anar-nos tan lluny a nivell cronològic, trobem els exemples de la batalla de Gettysburg (Chronis, 2005), durant la guerra de secessió americana, o de la batalla de Waterloo, considerada per Seaton (1999) com la primera gran batalla turístificada de tota la història.

El patrimoni bèl·lic és un dels patrimonis emergents del S.XXI, i ha sofert molts canvis en la seva concepció museogràfica als últims temps. Gairebé oblidats estan ja aquells vells museus militars on la principal tasca era la difusió dels valors patriòtics basats en una moral militarista. Transmetien un missatge propagandístic, ben allunyat dels elements educatius amb els quals s'hi relacionen avui dia. Contra aquesta vella concepció, s'hi oposa la idea del museu militar, o dels espais bèl·lics museïtzats, on les estratègies museogràfiques emanen d'una idea de civilitat, ben llunyana de qualsevol esperit bel·licista. Mitjançant una visió holística, exposen tot allò que, no directament relacionat amb la guerra o el fet bèl·lic, és necessari per a comprendre en profunditat les causes que han dut a una societat a participar en algun conflicte armat (Hernández i Rojo, 2011). Relacionant-lo més directament amb la memòria al nostre país, és clar que el patrimoni militar té un enorme potencial, però si es deixa de banda la seva part intangible lligada a la lluita pels valors democràtics, estem parlant de quelcom completament buit de caràcter memorial (Guixé, 2009).

Deixant de banda aquests referents històrics, considerats com la llavor del futur model de turisme de memòria, trobem com ja als anys setanta, revifem les estratègies de patrimonialització d'aquelles reminiscències dels esdeveniments traumàtics lligades a les dues guerres mundials i l'Holocaust. No només a França, sinó també a Bèlgica o Alemanya entre d'altres, hi ha regions que en la cerca de reinventar-se i de reinventar el seu desfasat model productiu, troben en el patrimoni memorial un recurs per al seu desenvolupament turístic. La regió francesa de *La Picardie* n'és un cas exemplar:

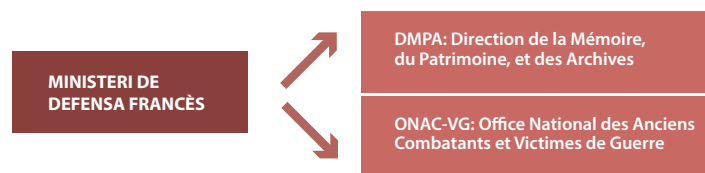
"Au cours des années 1980/1990, face à la désindustrialisation et à la vulnérabilité de certaines activités. La "fabrique" de nouvelles ressources territoriales reposant sur la mémoire et le tourisme apparaît localement comme une réponse possible. Le "tourisme de mémoire" est une catégorie de plus en plus convoquée par les acteurs publics locaux comme un levier de développement et de requalification des territoires. L'expression, passée dans le langage courant, est officialisée par la politique de l'état qui l'impulse comme nouvelle "filère" à partir de la fin des années 1990".

A partir d'aquesta embranzida, l'existència d'espais memorials patrimonialitzats i turísticats anirà en progressiu augment, tenint un fort revifament als anys noranta que serviria per a la seva total consolidació. A les darreries del segle XX veiem com la progressiva consolidació de la memòria com a disciplina científica, així com dels productes culturals de memòria en l'àmbit literari o audiovisual, és un procés paral·lel a l'arrelament de la pràctica turística als espais de memòria.

Gràfic 10. Evolució percentual de l'obertura dels espais memorials regulats mitjançant pagament d'entrada a França (1980/2010). Elaboració pròpia a partir de Mantei (2012).

Als anys noranta i amb el canvi de segle, França comença a desenvolupar a nivell global estratègies encaminades de la difusió del turisme de memòria com a producte identificat i classificat. Fruit de la col·laboració entre el Ministeri de Defensa i el Ministeri de l'Artisanat, Comerç i Turisme, s'engega el projecte *chemins de mémoire*, una clara aposta del govern francès per tal d'integrar els espais de memòria dins l'oferta turística global. Al Ministeri de Defensa hi havien dos institucions clau per a tirar endavant el projecte:

Establert en forma de xarxa d'espais, presenta també una classificació dels mateixos en funció de quatre diferents temàtiques històriques, les quals no són totalment tancades sinó que també hi tenen cabuda a la xarxa altres espais lligats a temes més específics de la història i la memòria del país:

Establerta amb diferents nodes denominats *points d'appui*, que exerceixen com a referència física i en son vàries desenes, la xarxa disposa d'una dinàmica pàgina web que s'encarrega de la seva difusió i publica una revista centrada en la divulgació dels espais membres de la mateixa. La primera categorització en quatre temàtiques històriques està una mica des actualitzada avui dia, doncs després d'uns anys de recorregut queda clar que la pràctica totalitat d'espais versen sobre les guerres mundials i l'Holocaust.

Així, s'ha retirat l'àmbit de les fortificacions, i s'han creat dos nous per donar cabuda a conflictes de memòries més actuals:

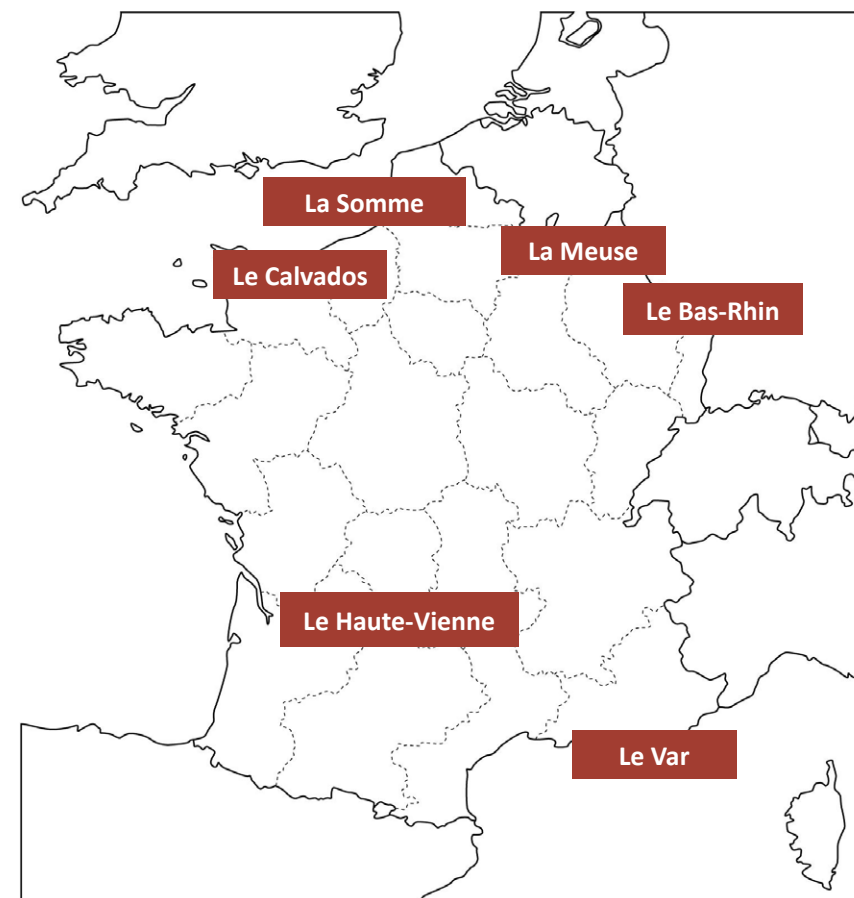
Pel que fa a l'actualitat més recent del turisme de memòria a França, es pot parlar d'una evolució. Des de la primera categorització del turisme de memòria l'any 2003, s'ha produït una progressiva assimilació tant a nivell acadèmic com comercial, lligada indubtablement a la valorització i freqüentació dels llocs associats a les guerres, violències, o passats traumàtics, imposant-se claríssimament a d'altres possibles denominacions, com turisme d'història o turisme de camps de batalla (Hertzog, 2013). Durant tot el seu recorregut, el turisme de memòria ha demostrat la capacitat de donar valor turístic a llocs on no n'hi havia, com a algunes zones de Normandia, així com de revaloritzar destins consolidats amb nous recursos, com a Còrsega amb el patrimoni de la resistència. L'efemèride de l'any 2014, que representa al centenari del començament de la Primera Guerra Mundial, així com el seixantè aniversari del desembarcament de Normandia, fou un punt clau per a la consolidació, com demostra que el Saló Mundial del Turisme de París li dedicués un Palau sencer.

Mirant endarrere, els públics han anat variant molt fins a l'època actual. Ara no és tracta de rebre els antics combatents o als seus familiars, sinó que existeix un nodrit i diversificat grup, on els escolars són majoritaris, i on els turistes que venen de fora de França acudeixen amb assiduitat. El canvi generacional fa que les noves generacions es preocupin per comprendre allò que, tot i no haver viscut, forma part de la seva memòria col·lectiva.

3.3. FRANÇA COM A REFERENT

El turisme de memòria a França té el suficient recorregut com per ser considerat un producte consolidat i alhora amb futur. Tal i com testimonia Jordi Guixé (2008:223), *“hay que decir que Francia es el país que ofrece una red de museos y memoriales más densa y que allí se ha generado un amplio debate sobre la constante renovación de contenidos, señalización y banalización o no de los espacios memoriales a través del turismo”*. El turisme de memòria a França ha suposat que àrees sense cap mena de potencial anteriorment s'hagin convertit en llocs turístics (Cavaignac i Deperne, 2003; Halter, 2003). Després de dècades de funcionament de molts dels seus equipaments, i en un moment on ja es parla del turisme de memòria com un segment consolidat del turisme cultural, cal estudiar a fons les característiques del model aplicat, així com el seu impacte econòmic.

Es així com l'any 2011, el ministeri encarregat del Turisme i el ministeri de Defensa encarreguen a l'agència oficial de turisme de França, *Atout France*, la realització d'un estudi molt ambiciós i acurat sobre el turisme de memòria i el seu impacte econòmic. Amb el nom de *Le tourisme de mémoire en France: Mesure et analyse du poids et des retombées économiques de la filière* (Mantei, 2012), aquest estudi ha confirmat el fet que el turisme de memòria representa una part important de l'economia turística dels territoris on hi té presència, constituint, per a alguns d'ells, un autèntic motor econòmic que complementa l'oferta turística tradicional (Da Silva i Bougon, 2013). La metodologia emprada en l'estudi s'ha basat en la realització d'enquestes als visitants dels espais dedicats al turisme de memòria, primer en persona en el moment de la visita, i després *on line* per acabar d'aprofundir. L'estudi s'ha fet a aquells equipaments dedicats als conflictes del S.XX on l'entrada es regula mitjançant pagament, i s'han escollit les següents sis zones representatives repartides per tot el territori: Somme, Var, Calvados, Meuse, Bas-Rhin, i Haute-Vienne.

Mapa 1. Mapa de França amb la ubicació de les àrees on s'ha desenvolupat l'estudi d'impacte econòmic del turisme de memòria a França (Mantei, 2012) (González Vázquez, 2014a).

3.3.1. CONCEPTUALITZACIÓ

El turisme de memòria a França forma una xarxa molt heterogènia pel que fa a totes les parts implicades a la seva pràctica i desenvolupament. D'aquesta diversitat en surt la següent classificació:

PRÀCTIQUES	ESPAIS
Commemoració	Viles en ruïnes
Trobades	Cementiris
Rutes temàtiques	Fonts
Viatges organitzats	Platges
Exposicions temporals	Camps de batalla
	Camps de concentració
	Memorials
	Fosses comunes
	Museus
	Centres d'Interpretació
VISITANTS	GESTORS
Nens	Associacions
Estudiants	Sector privat
Gran públic	Estatuts locals
Antics combatents	Universitat i món acadèmic
Familiars	Administració (local, regional, estatal)
Acadèmics	

Gràfic 11. Classificació de les diferents parts implicades en la pràctica i desenvolupament del turisme de memòria a França. Elaboració pròpia a partir de Mantei (2012).

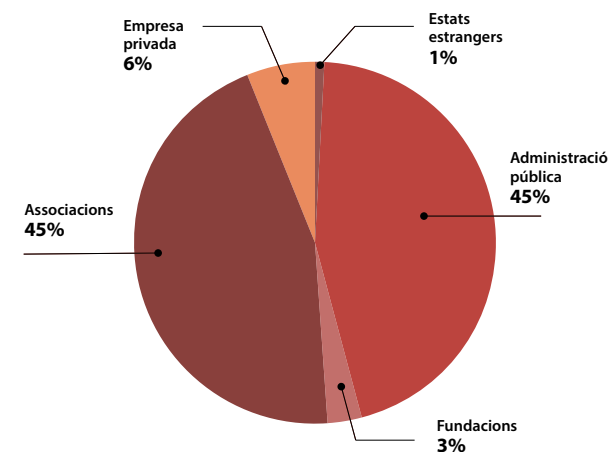
3.3.2. OFERTA

La naturalesa dels espais memorials queda distribuïda i tipificada de la següent manera:

ESPAIS TESTIMONI	ESPAIS COMMEMORATIUS	ESPAIS INFORMATIUS	ESPAIS PEDAGÒGICS
Llocs on directament s'han produït els esdeveniments que l'han convertit en espai de memòria.	Llocs dedicats a l'homenatge i el record.	Llocs dedicats a la divulgació des d'un angle particular.	Llocs on la difusió memorial consta d'elements d'interpretació.

Gràfic 12. Distribució dels espais memorials segons la seva naturalesa. Elaboració pròpia a partir de Mantei (2012).

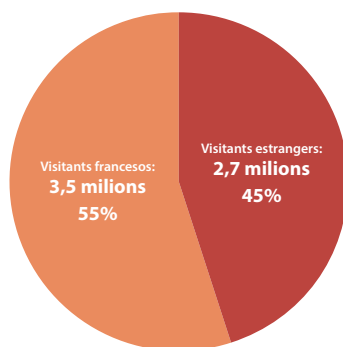
Pel que fa al model de gestió dels espais turístics memorials, val a dir que el sector públic, així com les associacions, en són els principals protagonistes, gestionant el 90% dels espais. A més a més, si a aquesta dada li sumem el fet que la principal font d'ingressos d'aquestes associacions és d'origen públic, queda reflectit el total protagonisme de les administracions en la gestió del turisme de memòria.

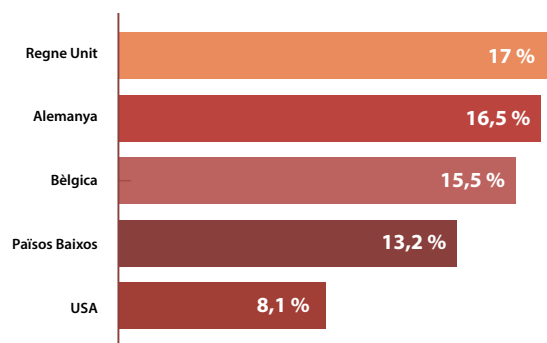
Gràfic 13. Percentatges de model de gestió del turisme de memòria a França. Elaboració pròpia a partir de Mantei (2012).

3.3.3. DEMANDA

Les xifres de l'any 2010 parlen d'un total de 6,2 milions de visitants. Si tenim en compte que els espais analitzats en l'estudi suposen poc més del 20% del total d'espais dedicats al turisme de memòria en territori francès, ens podem fer una idea de l'impacte de les xifres globals de visitants per al total del turisme de memòria a França.

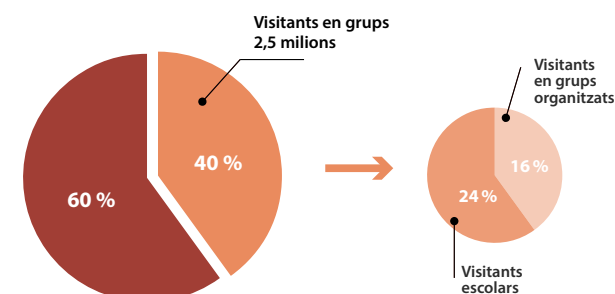

Gràfic 14. Xifra total i percentatge de visitants nacionals i estrangers per al turisme de memòria a França. Elaboració pròpia a partir de Mantei (2012).

Gràfic 15. Percentatges de les nacionalitats més presents com a visitants estrangers als espais de turisme de memòria a França. Elaboració pròpia a partir de Mantei (2012).

La gran quantitat de visitants estrangers no fa sinó constatar la importància que té el subjecte del turisme de memòria a nivell internacional, convertint-se en un recurs de primer ordre a l'hora d'atreure determinats mercats. Cal remarcar, però, que l'estudi s'ha realitzat en període estival, entre els mesos d'Abril i Setembre, i que aquest fet influeix a l'hora d'acollir un nombre tan elevat de visitants estrangers.

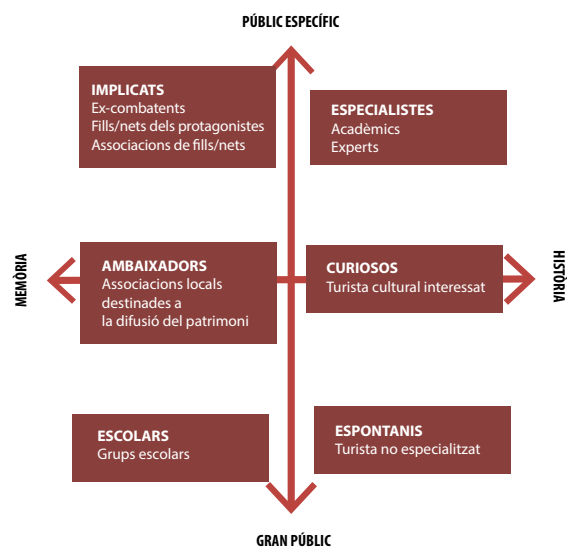

Gràfic 16. Percentatge de visitants individuals i en grup (escolars i grups organitzats) als espais de pagament destinats al turisme de memòria a França. Elaboració pròpia a partir de Mantei (2012).

Gairebé la meitat del total de visites, un 40%, les realitzen grups, d'entre els quals la majoria pertany al sector escolar, un 24%. Això dona gairebé una quarta part del total de visites als espais dedicats al turisme de memòria, el que demostra la importància de la seva tasca pedagògica.

En aquest cas, veiem com el recorregut que fa l'eix que es dirigeix del públic més massiu al més especialitzat, abasta dos grups on hi han tres tipologies diferents de públic:

- Els més directament relacionats amb el concepte de memòria: escolars, ambaixadors i implicats.
- Els més propers a la difusió històrica: espontanis, curiosos, i especialistes.

Gràfic 17. Matriu de posicionament de la tipologia dels visitants de turisme de memòria a França. Elaboració pròpia a partir de Mantei (2012).

3.4. EL TURISME DE MEMÒRIA A CATALUNYA

La posta en valor dels espais de memòria a Catalunya ha sigut una realitat a partir de la creació del Memorial Democràtic; la institució encarregada de la promoció i execució de les polítiques públiques de memòria del país. A continuació presentarem un breu recorregut pel procés que ha fet possible, en el marc de les iniciatives per a la recuperació de la memòria democràtica, la creació d'un model turístic de memòria a Catalunya.

L'origen de tot plegat el trobem, com hem dit, en la creació del Memorial Democràtic mitjançant la llei que porta el mateix nom (Llei 13/2007). Aquesta institució serà, des d'aleshores, l'encarregada de la recuperació, commemoració i foment de la memòria democràtica a Catalunya durant el període cronològic comprès entre 1931 i 1980. Dins de l'esmentada llei, en el seu article número 3, s'estableixen les 8 funcions a desenvolupar per la institució, entre les que destaquem la següent:

"La difusió del patrimoni democràtic i dels espais de la memòria, amb la creació d'un fons informatiu integrat per un servei d'informació documental, un portal informàtic, un banc de dades audiovisuals i bases de dades, i també amb l'organització d'exposicions" (Llei 13/2007: 45.175).

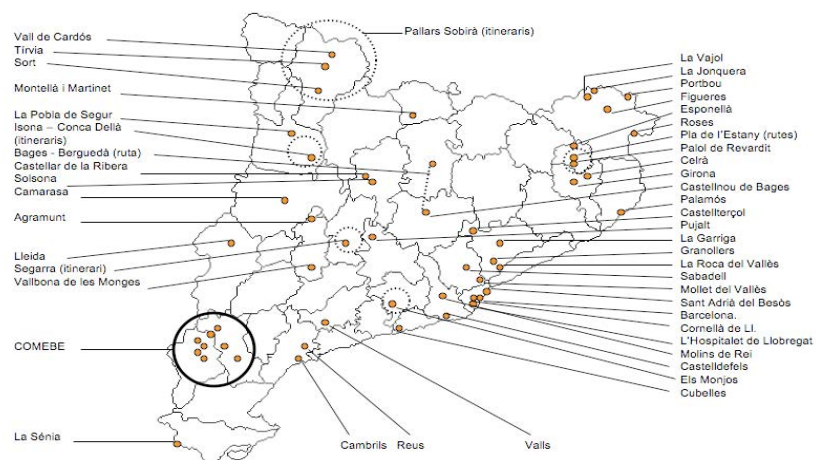
D'aquesta manera, l'instrument per a l'execució de les polítiques memorials presenta des dels seus inicis una clara vocació de difusió patrimonial i, per tant, turística.

A efectes legislatius, el patrimoni relatiu a la memòria democràtica estava a la mateixa alçada i categoria que qualsevol altre tipus de patrimoni cultural. La realitat però, com esmenta Jordi Guixé, era força diferent:

"El análisis de la normativa vigente sobre patrimonio cultural catalán pone en evidencia que el patrimonio memorial forma parte de él de pleno derecho. Pero la realidad es que en la mayoría de los casos los vestigios históricos del período 1931-1980 no reciben el tratamiento y la consideración de bien cultural ni disfrutan de las categorías que la ley determina" (Guixé, 2009: 380).

Una de les primeres grans tasques del Memorial Democràtic, doncs, fou la de valoritzar tots aquells espais de memòria que es troben disseminats pel territori català, i és així com acabà executant-se el Pla d'Actuació dels Espais de Memòria de Catalunya.

La prospecció sobre el territori conclou amb la identificació d'uns gairebé vuitanta espais de memòria, xifra que anirà augmentant amb el temps i que permet començar a treballar en un model de classificació dels mateixos. Per tal de consolidar aquests espais com a patrimoni amb projecció, es promou entre les diferents autoritats locals la necessitat d'executar la declaració de BCIL (Bé Cultural d'Interès Local) als seus elements patrimonials de memòria, dotant-los així dels mecanismes de protecció inherents a la categoria.

Mapa 2. Mapa dels espais identificats pel Memorial Democràtic dins el Pla d'actuació dels Espais de Memòria de Catalunya (2007). Pla d'Actuació dels Espais de Memòria de Catalunya.

A nivell metodològic, des de l'equip d'espais de memòria del Memorial Democràtic, es pretén que aquests han de complir tres missions:

- Informació, reparació, i transmissió de valors.
- Posada en valor patrimonial, per tal d'aconseguir que la gent del lloc se'ls faci seus.
- Atreure gent d'altres llocs a visitar-los.

O dit d'una altra manera. Amb la consolidació d'aquests espais com a patrimoni, s'hauria d'aconseguir fer-los assequibles a locals i a visitants i així enfortir un nou mecanisme de difusió dels valors democràtics que, a través de la seva narrativa, col·laborés també a nivell reparador.

Amb una primera línia de subvencions d'un milió i mig d'euros va encetar-se la valorització dels espais que havien de pertànyer a la xarxa, i aquesta va anar agafant forma. Amb el mirall de bones pràctiques en gestió integral que suposa la feina feta a França, amb la xarxa *chemins de mémoire* i el seu mètode de *points d'appui* (Cavaignac i Deperene, 2003), la classificació dels espais de memòria a Catalunya anirà agafant també forma de xarxa horitzontal. Els diferents elements patrimonials que hi formen part actuaran amb la vocació de ser punts de recolzament:

"como pequeños centros de interpretación, representan o están ubicados en espacios de interés memorial e histórico y tienen que contar con una sólida infraestructura funcional para su capacidad de acogida turística y pedagógica y cultural. Son centro de información y de documentación" (Guixé, 2008:224).

El projecte de Xarxa d'espais de memòria acaba executant-se a nivell legislatiu l'any 2010, mitjançant una ordre de l'aleshores Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació (Ordre IRP/91/2010). D'aquesta manera es busca la implicació dels diferents agents participants del procés de valorització dels espais de memòria de Catalunya, promoure el desenvolupament d'estratègies comunes i optimitzar recursos.

Els objectius generals de la xarxa passen per recuperar, senyalitzar i difondre, tot el patrimoni lligat a la memòria democràtica dins el marc cronològic creat pel Memorial Democràtic, entre 1931 i 1980. Pel que fa a la categorització dels elements que formen part d'aquest patrimoni, l'ordre (Ordre IRP/91/2010: 14.651) diu el següent:

"la Xarxa d'espais de memòria Democràtica de Catalunya inclourà territoris de memòria, centres expositius de referència, patrimoni recuperat in situ (trinxeres, búnquers, espais de dol i fosses comunes, etc.), camins de memòria (rutes de l'exili, camí de la llibertat, etc.), llocs i espais de resistència, arxius i centres de documentació, i monuments memorials" (Ordre IRP/91/2010: 14.651).

A l'article 3 de l'ordre s'estableix l'estructura de la xarxa. Hi ha una jerarquia segons el grau d'implicació de cada element dins la mateixa. Així, tenim seus i seccions, i dintre d'aquestes es distingeix entre centres de referència i espais.

Gràfic 18. Organització de la Xarxa d'espais de memòria Democràtica de Catalunya. Elaboració pròpia.

La xarxa està dividida en quatre grans grups temàtics:

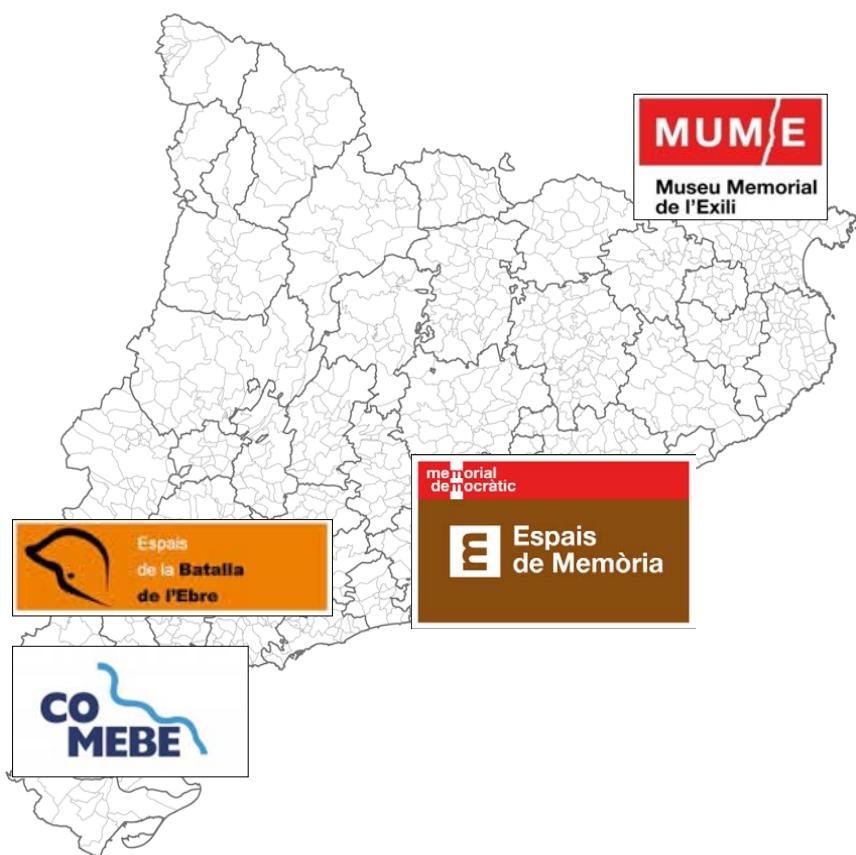
Gràfic 19. Grups temàtics de la Xarxa d'espais de memòria Democràtica de Catalunya. Elaboració pròpia.

La creació d'aquesta suposà en el seu dia una fita a tot l'estat espanyol, doncs era la primera vegada que es proposava un model de gestió integral que, gràcies a la iniciativa pública, ajudava a acabar amb l'atomització existent fins aleshores. Sense perdre la perspectiva que, com qualsevol projecte solvent, hauria de tenir un recorregut suficientment notable com per garantir la seva perdurabilitat, i així,

"poder conseguir la máxima unidad y uniformidad para toda Cataluña y no diseminar colores, recursos e interpretaciones sin tener en cuenta que la complejidad del proyecto requiere de un diálogo permanente entre académicos, universidades, poderes locales, asociaciones, entidades locales y la Generalitat a través de sus organismos competentes" (Guixé, 2008. 226).

Poc després de l'execució de l'ordre de conselleria que plasmava de manera legal l'existència de la xarxa, els canvis estructurals a la institució tallaren de soca-rel la continuïtat en condicions del projecte. Amb el pretext de fons de la crisi econòmica però amb un clar component de caire polític, el nou govern sorgit de les eleccions de novembre de 2010 aplicà un conjunt de retallades que feren disminuir notablement el pressupost del Memorial Democràtic (Menéndez, 2011), i l'equip d'espais de memòria encarregat de proposar i executar la xarxa fou desmantellat pràcticament en la seva totalitat.

Tot i amb això, el patrimoni memorial català va ser identificat i classificat amb solvència, i aquestes accions l'habiliten per tal de romandre en el temps a l'espera de nous projectes de valorització.

Mapa 3. Logotips de les seus de la Xarxa d'espais de memòria sobre el seu emplaçament geogràfic. Elaboració pròpia.

3.5. EL TURISME DE MEMÒRIA A GIRONA

Com ja s'ha anat mencionat amb anterioritat a capítols anteriors, la primera i principal iniciativa integral de valorització del turisme de memòria a Catalunya, i per tant també Girona, ha estat el projecte de la Xarxa d'espais de memòria Democràtica del Memorial Democràtic. Així doncs, resulta indispensable establir una classificació d'aquells indrets de les comarques gironines que en formen part.

3.5.1. ESPAIS DE LA XARXA A LES COMARQUES GIRONINES

Museu Memorial de l'Exili. La Jonquera

El MUME és el principal actiu turístic de memòria que hi ha no només a Girona sinó també a Catalunya. El projecte museístic planteja una exposició permanent on s'entrellacen els fets històrics amb les reflexions relatives al present, de manera que el seu relat mai deixa de perdre vigència. Així mateix, disposa d'un dinàmic programa d'activitats on exposicions temporals, actes commemoratius, presentacions de llibres i projectes, o accions artístiques estrenyen de manera productiva la relació amb el territori. Les rutes de l'exili, producte principal del seu servei educatiu, exerceixen també com a eina per a la creació d'una xarxa d'espais transfronterers cada cop més consolidada.⁵

Ruta Walter Benjamin. Portbou.

Portbou representa com cap altre lloc la història i la memòria de la frontera en temps convulsos. Això és així perquè no només fou lloc de pas de l'exili sinó que, durant el context de la Segona Guerra Mundial, moltes persones hagueren de fer el camí contrari per tal de fugir de la persecució nazi. Walter Benjamin, filòsof jueu alemany, és probablement la figura més representativa del conjunt d'evadits de la Segona Guerra Mundial. Aconseguí creuar a Portbou, però davant la perspectiva de ser retornat a territori ocupat pel Reich, decidí suïcidar-se. La ruta Walter Benjamin a Portbou comprèn la senyalització de diversos espais del poble.

⁵ Anàlisi del Mume a l'apartat 3.5.3

Mapa 4. Senyalitzacions de la Xarxa d'espais de memòria a Portbou. Elaboració pròpia.

RETIRADA I CAMINS DE L'EXILI. ALT EMPORDÀ.

Retirada i camins de l'exili consisteix en un conjunt d'espais relatius a la història i la memòria de l'exili que han estat senyalitzats a diferents indrets de la comarca de l'Alt Empordà. El projecte va ser liderat pel MUME i comptà amb el suport del Consell Comarcal i del Memorial Democràtic. Així, tot un seguit de senyalitzacions de diferents tipus tenyeixen el territori de marques memorials amb un sentit unificat. Hi ha espais realment destacats, com el coll del Belitres o el refugi de Roses, i altres més modestos. Tots compleixen, però, la seva missió: vertebrar un territori de memòria a base de marques territorials (Font et al, 2016).

1. Jardins de l'Asil Gomis (Agullana)

Agullana com a darrera capital de la República, amb l'acollida d'organismes ministerials i ministres republicans els dies previs a l'exili.

2. Mas Perxés (Agullana).

Darrera llar, abans de marxar a l'exili, del President Lluís Companys i de desenes de representants polítics i intel·lectuals de Catalunya, com Pompeu Fabra o Mercè Rodoreda.

3. Coll de la Manrella (Agullana).

Pas fronterer on hi ha el Monument a Lluís Companys.

4. Cantallops (Cantallops).

Lloc de pas per a centenars d'exiliats on s'ubica el Mas Bell-lloc, que fou indret d'acollida durant una nit per a prop d'una vintena de membres del govern català abans d'anar al Mas Perxés

5. Pont Ferroviari (Colera).

Colera com a prominent lloc de pas d'exiliats i el pont ferroviari com a objectiu militar.

6. Cal Sot (Darnius)

Lloc d'estada del Govern Republicà.

7. Can Descalç (Darnius)

Una altra de les masies on s'hi allotjà el President Companys.

8. Jardí de l'Ajuntament (Espolla).

Important lloc de pas de refugiats. L'any 2014 s'inaugura la "Plaça de l'Exili" i es reinstal·la allà la placa, ubicada prop de l'inici del camí a l'exili pel Coll de Banyuls.

9.AVINGUDA DE PERPINYÀ (Figueres).

Homenatge als exiliats i record de la Guerra Civil i la Retirada

10. Castell de San Ferran (Figueres).

Un dels tres amagatalls empordanesos del tresor de la república.

11. Garriguella (Garriguella).

A Garriguella hi hagué un camp d'aviació, especialment actiu durant els darrers dies del conflicte a Catalunya.

12. El propi MUME (La Jonquera).

Senyalització exterior on es contextualitza el paper de la Jonquera com a principal lloc de pas de l'exili republicà.

13. El Pertús (La Jonquera).

Principal lloc de pas de la Retirada.

14. Aparcament (La Vajol).

Contextualització del territori durant els dies anteriors a l'exili, destacant la figura de Lluís Companys.

15. Monument a l'Exili (La Vajol).

Monument de bronze inspirat en la famosa fotografia publicada per Roger Violet a l'illustration. A l'escultura es pot veure a Mariano Gracia i la seva filla Alicia creuant el Coll d'Ares.

16. Mina Canta (La Vajol).

Un dels tres amagatalls empordanesos del tresor de la república.

17. Coll del Lli (La Vajol).

Pas fronterer per on creuren les principals autoritats republicanes cap a França la matinada del 5 de febrer de 1939.

18. Can Barris (La Vajol).

Allotjament de Manuel Azaña, President de la República, durant els dies anteriors a la marxa a l'exili.

19. Casa Marly (Llançà).

Lloc on funcionà una colònia infantil anarquista durant la Guerra Civil.

20. Poble antic (Llers).

Voladura d'un important arsenal republicà durant la Retirada

21. Avinguda Miquel Barnadas (Maçanet de Cabrenys).

Maçanet fou lloc de pas fronterer seguint el camí a Custoja i lloc d'acollida de Diego Martínez Barrio abans de marxar a l'exili.

22. Castell de Peralada (Peralada).

Un dels tres amagatalls empordanesos del tresor de la república.

23. Refugi antiaeri (Portbou).

Van haver-hi molts a Portbou, entre ells l'ubicat a prop de la placa del Passeig, on es distingeix encara una porta metàl·lica.

24. Coll dels Belitres (Portbou).

Fou el pas fronterer més utilitzat pels exiliats després de la frontera entre La Jonquera i El Pertús.

25. Coll de Banyuls (Rabós-Banyuls).

Tot i estar ubicat en territori francès, forma part dels espais de la Ruta Walter Benjamin.

26. Refugi antiaeri (Roses).

Placa exterior que contextualitza el paper de Roses com a objectiu dels bombardejos feixistes.

REFUGI ESCOLA RUIZ GIMENEZ (ACTUALMENT ESCOLA LA VILA). PALAMÓS.

La coneguda avui dia com Escola La Vila, disposa d'un refugi antiaeri que ens remet al desgraciat protagonisme de la població de Palamós i el seu port estratègic com a objectiu dels bombardejos feixistes. La seva ubicació en el que fou un referent del món educatiu republicà, l'escola Ruiz Gimenez, justifica la seva classificació dins l'àmbit temàtic dels espais de la Segona República. Visitable sota demanda.

Imatge 9. Escola Ruiz Giménez de Palamós. © Memorial Democràtic.

PARVULARI REPUBLICÀ. PALAMÓS.

En la línia de l'altre espai de memòria senyalitzat de Palamós, el parvulari republicà representa en clar exponent de les iniciatives pedagògiques del món republicà. Fou inaugurat el desembre de 1937, el que significà que només va poder funcionar durant pocs mesos a causa de la intensificació dels bombardejos. Significa, també, la mostra del compromís de l'Ajuntament de Palamós, doncs tot i la manca de mitjans i les males perspectives de futur, fou fidel al projecte educatiu republicà fins al darrer moment.

Imatge 10. Parvulari republicà de Palamós. © Memorial Democràtic.

ITINERARI DE LA GUERRA CIVIL I LA REPRESSIÓ FRANQUISTA. GIRONA.

Refugi / cementiri / antic seminari (MHG)

La ciutat de Girona té un total de tres espais senyalitzats dins la Xarxa d'espais de memòria, els quals conformen un itinerari que el Museu d'Història de Girona s'encarrega d'implementar dins la seva oferta d'activitats.

Imatge 11. QR i informació sobre la visita virtual al Refugi Antiaeri del jardí de la infància de Girona. © Girona Terra Memorial.

Antic seminari (presó provincial).

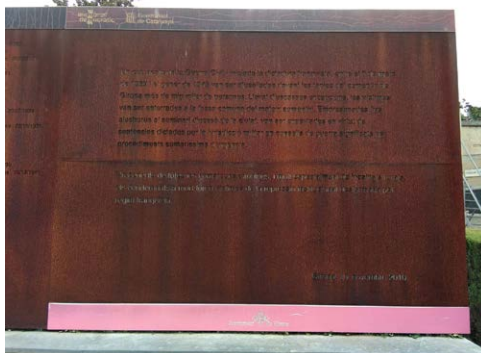
Senyalització contextualitzant què allà funcionà una presó durant la postguerra.

Imatge 12. Presó provincial franquista a l'antic seminari diocesà de Girona. © Girona Terra Memorial.

Fossa comuna Cementiri.

Placa dignificant la memòria de 510 persones víctimes de la repressió franquista.

Imatge 13. Placa commemorativa instal·lada al cementiri de Girona. © Girona Terra Memorial.

Refugi antiaeri Plaça del Jardí de la Infància.

És l'únic visitable. També hi hagueren altres refugis col·lectius a la ciutat, com el de Les Bernardes (actual carrer Santa Clara) o la Plaça del Carril (actual Plaça Poeta Marquina).

Imatge 14. Refugi antiaeri a la plaça del jardí de la Infància de Girona. © Girona Terra Memorial.

CENTRE D'INTERPRETACIÓ DEL CAMP D'AVIACIÓ. CELRÀ.

És un espai de visita lliure ubicat dins del Centre Cívic La Fàbrica, on a través de 8 àmbits diferenciats i de l'ús de l'exposició de material documental, gràfic i sonor, es fa un recorregut per la història de l'aeròdrom republicà de Celrà, un dels més importants de tota Catalunya. A l'espai original on hi hagué el camp encara poden visitar-se algun dels vestigis.

Imatge 15. Centre d'interpretació del camp d'aviació de Celrà. © Memorial Democràtic.

3.5.1.1. ACTUALITZACIONS

Després de la creació de la Xarxa i de l'embranchida que suposà la inclusió de tots els espais memorials abans esmentats dins la seva estructura, cal mencionar també aquells espais que no consten com a part de la Xarxa degut a la desactualització de la mateixa.

Un dels primers casos fou la senyalització del Pont dels presos de Torroella de Montgrí. Destruït durant la retirada de les forces republicanes, fou reconstruït per mà d'obra presonera integrant dels batallons republicans. Un cop retirada la simbologia franquista fou instal·lada la placa del Memorial Democràtic l'any 2010.

A la vila costera de l'Escala es va realitzar una actuació de restauració i senyalització de les bateries defensives de La Clota L6. Aquesta estructura forma part del complex defensiu del golf de Roses i tenia com a objectiu principal defensar-lo davant un possible atac marítim en el context de la Segona Guerra Mundial i la Guerra freda.

Besalú també ha senyalitzat tres espais que conformen un itinerari de memòria relacionat amb la Segona República. A la Plaça del Comte Bisbe Miró hi ha una senyalització en honor a la figura de Manel Fernández Dilme, qui va ser l'alcalde sorgit de les eleccions del 12 d'abril de 1931, i l'artífex de la promoció de polítiques progressistes en el camp de l'educació, la cultura o la higiene. Les altres senyalitzacions fan referència a l'Escola Municipal Salvador Vilarrasa i als usos de la Casa Cambó durant la Guerra Civil.

A Olot també s'han col·locat senyalitzacions a alguns espais que han passat a ser part de la Xarxa. Un d'ells al Memorial als Vençuts de Claudi Casanovas, que va ser erigit l'any 2006 per iniciativa municipal amb l'objectiu retre homenatge als olotins que lluitaren per la República durant la Guerra Civil. Al cementiri s'ha instal·lat una gran placa amb les víctimes de la repressió franquista, així com també s'ha col·locat una senyalització a mode de contextualització de l'espai a la Creu del Triai, un monument franquista a les 11 víctimes de la violència revolucionària.

El municipi de Molló ha sigut un dels últims en fer alguna intervenció. L'any 2015 s'han col·locat dues plaques del Memorial Democràtic que fan referència al paper de Molló com un important pas cap a l'exili i al cost humà del conflicte.

3.5.2. UNA PERSPECTIVA GENÈRICA

L'existència i la pràctica del turisme de memòria requereix d'un tipus de patrimoni molt concret que, tal com s'ha dit, a Catalunya està directament en relació amb la memòria democràtica. La classificació realitzada per l'equip d'espais de memòria a càrrec del pla d'actuació i de la posterior engegada de la Xarxa d'espais de memòria establia els 4 grups temàtics esmentats amb anterioritat. Val a dir, que de tots 4, n'hi ha dos que sobresurten degut a la proliferació dels seus espais, són els de la Guerra Civil i de frontera i exili.

Pel que fa a la Guerra Civil, es tracta d'un patrimoni que pot presentar-se de nombroses maneres segons aquest episodi històric hagi afectat en un sentit o un altre. Aquells indrets territorials que hagin estat front de batalla durant el conflicte disposen de vestigis bèl·lics d'aquells temps. A aquells que hagin estat només rereguarda, el més probable és que tinguin un patrimoni relacionat amb bombardejos i estratègies de defensa de població civil. D'igual forma, allà on no hi va haver guerra a causa del triomf de l'aixecament rebel, els vestigis, sobretot immaterials, ens remeten a les dures èpoques de repressió feixista contra elements fidels a la legalitat republicana o propers al moviment obrer. Així, les comarques gironines no disposen de patrimoni bèl·lic en el sentit estricte de la paraula. Catalunya, rereguarda durant bona part del conflicte, no va ser escenari de confrontació militar fins a l'etapa final, establint-se dues línies de combat als fronts del riu Segre i del riu Ebre. Fora, per tant, de territori gironí. Això no vol dir que no existeixi patrimoni relatiu a la Guerra Civil, n'hi ha i en una quantitat considerable. Aquest, però, té a veure amb el paper de rereguarda, i així, el que més destaca és la proliferació de refugis antiaeris als nuclis urbans, així com també ho fa l'existència de nombrosos aeròdroms de l'aviació republicana.

Els refugis antiaeris a la província de Girona, tot i no destacar globalment a Catalunya –només representen un 8,25% del total de refugis (Pujadó, 2006)–, són un element destacat dintre del patrimoni memorial gironí. N'hi ha un total de 166, evidentment en diferents estats de conservació, dels quals en podem trobar de visitables a 10 municipis⁶: Celrà-Bordils, Figueres, Garriguella, Girona, La Tallada d'Empordà, La Vall d'en Bas i Les Preses, Palamós, Roses, Sant Feliu de Guíxols, i Tortellà (Abulí, 2015b). Camps d'aviació, per la seva banda, n'hi van haver 11 (Gesalí, 2017) i les actuacions patrimonials existents són diverses i difícils d'avaluar en comparació als refugis, ja que es tracta en la gran majoria de casos de pistes naturals que avui són ocupades per parcel·les de camp.

6 En aquells refugis pertanyents a camps d'aviació, la seva adscripció municipal pot estar dividida en dos.

MUNICIPI	NOMBRE DE REFUGIS	NOMBRE DE REFUGIS VISITABLES	TIPUS DE VISITA	PREU	SENYALITZACIÓ
CELRÀ / BORDILS	10	10	Visita individual. No se n'organitzen. En mal estat	Gratuïta	Sí, in situ, del Memorial Democràtic. Membre de la XEMD. Senyalitzat al mapa del centre d'interpretació local de La Fàbrica.
FIGUERES	15	1	Visites guiades gratuïtes organitzades des de l'oficina de turisme sense regularitat establerta. Visites d'habitualment un cop al mes de pagament a través del guia Nik Duserm.	Gratuïta amb ajuntament o 5 € amb Nik Duserm	Sí, de l'ajuntament in situ
GARRIGUELLA	15	1	Visites guiades a través del celler Mas Llunes.	-	No
GIRONA	6	1	Visites guiades a través del Museu d'Història de Girona, combinades amb la sala de la Guerra Civil i altres punts de la ciutat	4 €	Sí, in situ. Membre de la Xarxa d'Espais de Memòria.
LA TALLADA D'EMPORDÀ	3	3	Visites guiades amb Nik Duserm en col·laboració amb l'ajuntament.	Gratuïta	Sí, per part de l'ajuntament.
LA VALL D'EN BAS, LES PRESES I MALLOL	4 - 6 Entre els municipis del camp d'aviació (Mallol i les Preses)	-	Existeix un projecte d'activació patrimonial que espera fer-los visitables entre finals de 2016 i principis de 2017 mitjançant un projecte didàctic.	-	No

MUNICIPI	NOMBRE DE REFUGIS	NOMBRE DE REFUGIS VISITABLES	TIPUS DE VISITA	PREU	SENYALITZACIÓ
PALAMÓS	22	1	Visites als escolars del refugi de l'Escola un cop al curs. Durant les JEP moltes persones, 100 per dia (es va fer 2 dies) i pel 75è aniversari escola, 2014 3 visites fetes al públic.	-	Sí, pel Memorial Democràtic in situ. Membre de la Xarxa d'Espais de Memòria.
ROSES	5	1	Visites guiades específiques del refugi cada 15 dies amb l'Oficina de Turisme en diversos idiomes.	5 €	Sí, pel Memorial Democràtic in situ. Membre de la Xarxa d'Espais de Memòria.
SANT FELIU DE GUÍXOLS	10	1 El municipi disposa també de bateries antiaèries i niu de Metralladores	Visita individual durant unes hores al dia a l'estiu (a diari) i fins el 18 d'octubre (menys regularment), i de tant en tant amb visites guiades que combinen refugi amb niu de Metralladores (búnquer) i la caseta de salvament marítim, organitzades per l'Associació de Veïns del Barri del Puig.	Tot gratuït	Senyalització in situ
TORTELLÀ	1	1	Visita individual. Refugi de propietat privada, visites contactant amb els propietaris.	Gratuïta	No

Taula 4. Refugis visitables a la província de Girona (Abulí, 2015b).

És en un altre dels àmbits temàtics de la xarxa, el de frontera i exili, on pot afirmar-se que l'espai gironí n'és referent no només a Catalunya sinó en el conjunt de l'estat espanyol (González i Font, 2016). Per motius obvis lligats al seu posicionament geogràfic, les comarques gironines, especialment aquelles del sector pirinenc, foren testimoni dels duríssims esdeveniments viscuts a començaments de 1939, amb centenars de milers de persones fugint cap a França. L'exili és, a tots els efectes, el subjecte memorial de referència al territori, present a la memòria col·lectiva d'una part substancial de totes les generacions des d'aleshores.

L'àmbit temàtic de la xarxa, però, no només fa referència a l'exili sinó també a la frontera. En parlar d'espais de frontera estem referint-nos a aquells indrets patrimonials relacionats amb dos subjectes històrics dispars, els evadits i les fortificacions defensives de frontera. Els evadits de la Segona Guerra Mundial eren aquelles persones, jueves en la seva majoria, que fugien de l'ocupació nazi a Europa i volien creuar els Pirineus en direcció sud. L'objectiu no era restar a l'Espanya franquista sinó fer via cap a un exili definitiu, habitualment a Amèrica del sud o del nord o a l'antic protectorat de Palestina (Calvet, 2008). L'element patrimonial més emblemàtic en referència als evadits el tenim a Portbou amb el memorial i les diferents senyalitzacions relatives a Walter Benjamin, el filòsof jueu alemany que decidí suïcidar-se en aquesta petita vila de frontera en saber que seria repatriat de nou a zona ocupada pel nazisme. Les fortificacions defensives fan referència a la línia de búnquers i trinxeres, coneguda com línia P, que el franquisme va fer construir per tal d'evitar una possible invasió pels Pirineus en el marc de la Segona Guerra Mundial (Clara, 2010). Mai van haver de ser utilitzades, i d'haver-ho fet, el seu impacte hagués estat irrisori degut a la seva feblesa. A nivell patrimonial, però, tenen una certa consideració, ja que la seva presència ens remet a les diferents implicacions del franquisme i el nazisme en el context de la Segona Guerra Mundial. L'equipament patrimonial de referència el trobem al Parc dels Búnquers de Martinet i Montellà, a la Cerdanya⁷.

Tal com dèiem, l'exili és el principal subjecte històric i memorial que existeix a les comarques gironines, i és per això que ja fa una dècada que el Museu Memorial de l'Exili de La Jonquera va inaugurar la seva activitat amb una clara vocació de divulgació memorial.

3.5.3. EL MUSEU MEMORIAL DE L'EXILI - MUME

El Museu Memorial de l'Exili és inaugurat institucionalment el mes de desembre de 2007, tot i no obrir oficialment les portes fins al febrer de 2008. Des d'aleshores, s'ha convertit en l'autèntic catalitzador de les nombroses iniciatives existents en el camp de la recuperació i divulgació de la memòria de l'exili republicà.

3.5.3.1. ORÍGENS DEL PROJECTE

Per entendre el procés que va finalitzar amb aquesta inauguració cal analitzar quines van ser les circumstàncies, no només en relació a la recuperació de la memòria democràtica, sinó també envers el mutant model socioeconòmic de la frontera francoespanyola. Amb la desaparició de les fronteres polítiques fruit de la consolidació del tractat de *Schengen*, les poblacions frontereres havien d'afrontar un difícil procés de reconversió del seu teixit econòmic. Històricament, La Jonquera havia estat un poble que vivia per i de la frontera. El gruix de l'activitat econòmica del poble es basava en les activitats derivades de l'existència de la frontera, com les executades per les forces de seguretat, les estructures duaneres o fins i tot, en un àmbit més oficiós, el contraban. Actualment, tot i haver-hi encara una relativa presència de forces de seguretat, la nova situació de post-frontera ha fet derivar el model socioeconòmic de la Jonquera cap al sector serveis. Aquest model, però, també està fortament influenciat per la particular situació liminar del poble: ara ja no hi ha duana, però segueixen existint diferències substancials a nivell legislatiu i impositiu entre els estats espanyols i francès. Així, grans magatzems on l'alcohol i el tabac en són el producte estrella, desenes de benzineres o també una gran quantitat de prostíbuls són l'esquelet productiu de La Jonquera del segle XXI. Els principals consumidors són ciutadans francesos que s'aprofiten de millors preus en tabac, alcohol i benzina, degut a uns impostos més baixos i d'una legislació més permissiva pel que fa a la prostitució.

En aquest context de reinvençió local apareix la possibilitat de donar forma a un projecte cultural que, alhora que pot rentar la imatge del poble, sigui capaç d'exercir com element d'atracció turística (Pujol, 2003; Font, 2009). La idea de posar en valor el patrimoni de l'exili es va imposar a altres propostes, com el contraban o el parc natural de l'Albera, doncs "la temàtica de l'exili era la que millor s'adequava a aquests propòsits, ja que estava estretament lligada a la història local i comarcal, posseïa una inequívoca dimensió nacional i permetia un tractament de caire internacional" (Pujol, 2003: 68).

7

El terme municipal, oficialment dit Montellà i Martinet, pertany a la part lleidatana de la comarca.

És així com l'ajuntament de La Jonquera, liderat per l'aleshores alcalde Jordi Cabezas, encetà un projecte que rebria el suport econòmic de la Unió Europea a través dels fons estructurals FEDER INTERREG II-A –amb la Vila d'Argelers com a partner transfronterer del projecte– en la seva primera fase. La Generalitat de Catalunya a través de els diversos departaments competents segons l'època i la Diputació de Girona van implicar-se també en el projecte.

El procés previ a la inauguració del museu comença l'any 2001. El projecte museogràfic i museològic va ser responsabilitat dels historiadors Jaume Santaló i Enric Pujol, mentre que el projecte arquitectònic fou obra de Rafael Cáceres i Philippe Pous. L'edifici del MUME tenia en la seva base un local municipal que fou restaurat i al que se li va ajuntar alguna casa veïna. Està distribuït en planta baixa, primera i segona planta. A la planta baixa es troben la recepció, la botiga, l'aula pedagògica i la sala d'exposicions temporals, a més del vestíbul i els serveis. A la primera planta hi han les oficines i tres sales de l'exposició permanent, mentre que a la segona trobem la sala que ubica la maquinària de funcionament de tota la museografia així com dues sales de l'exposició permanent.

Imatge 16. Vista exterior del Museu Memorial de l'Exili. © Foto MUME.

3.5.3.2. PLANTEJAMENT MUSEÍSTIC

El plantejament museogràfic i arquitectònic obliga a seguir un itinerari preestablert en la visita, començant al segon pis i descendent progressivament. Jordi Font, director del Museu, fa la lectura d'aquest plantejament:

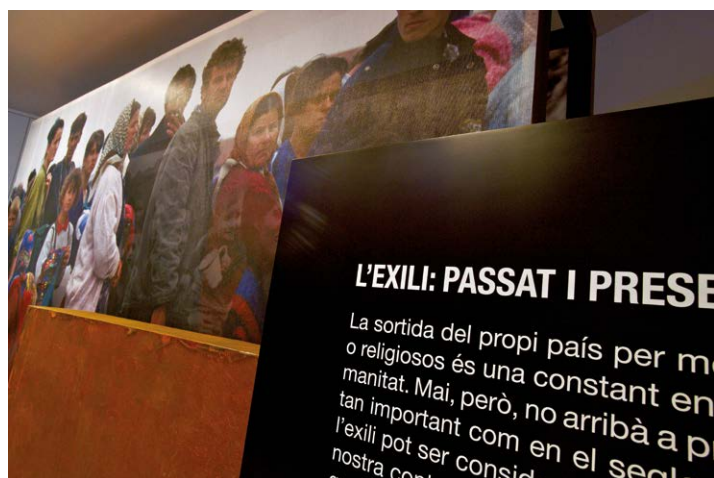
“Malgrat l'aspecte relativament «bunqueritzat» de la façana externa, els interiors de les sales són extremadament diàfans, amb una abundància de les superfícies blanques que indueixen a una certa pau interior, que contrasta amb la duresa dels continguts exposats i el caràcter dramàtic dels esdeveniments que s'hi expliquen. En la distribució de l'espai, hi tenen un paper molt rellevant unes escales, que podrien evocar vagament la coberta d'un transatlàntic, per les quals baixen els visitants després d'haver pujat en ascensor fins a la segona planta per iniciar la visita. En veritat, malgrat, la naturalesa estàtica de l'edifici, la concepció arquitectònica proporciona una sensació de moviment lent, com si s'estigués navegant. Al cap i a la fi, l'exili té una clara vinculació amb el desplaçament” (Font, 2009: 108-109).

L'exposició permanent del MUME està dividida en 5 sales:

Consideració general de l'exili

Es tracta de la primera sala en el recorregut de la visita, i exerceix com a element introductori no només a la temàtica història de la Guerra Civil i l'exili, sinó també en referència als refugiats del món actual. Amb un títol força eloqüent, “l'exili: passat i present”, el visitant ha de confrontar amb la museografia i amb sí mateix el perquè es troba allà. És molt cert que “muchos museos y centros memoriales reactualizan el conflicto objeto de su exposición con conflictos más recientes o con elementos universales más intemporales” (Roigé, 2016: 40), però el MUME fa d'aquest plantejament la base del seu esquelet museogràfic. La idea és ben clara. La història no ha de ser únicament el coneixement del passat sinó alguna cosa més. Hauria de ser l'eina que ens ajudés a comprendre millor com està organitzat el nostre present i, d'aquesta manera, ser capaços i capaces de plantejar un futur en millors condicions. Per tal de cercar aquesta reflexió per part dels visitants, es mostra un muntatge fotogràfic on es superposen dues grans fotografies, relatives al passat i al present, que mostren la tragèdia dels refugiats. Una és de l'any 1939 al Coll dels Belitres, Portbou, i l'altra de 1992 a Tuzla, Bòsnia Hercegovina. Es tracta de mostrar com, tot i la diferència cronològica tan important, els protagonistes pateixen un mateix drama. Les expressions facials i el to dramàtic que desprenen totes dues

imatges són una mostra d'aquesta dualitat i palesa la idea de que, tants i tants anys després, la història es repeteix. Així, de què ens serveix entrar de ple en el coneixement de fets com la Guerra Civil, l'exili o la deportació? Si no es té clar que el passat pot tenir una utilitat al present, la visita a un museu d'història recent o de memòria no deixa de ser una activitat merament relacionada amb l'entreteniment i desenvolupada amb una gran manca de profunditat. Tal vegada per això queda clar que estem davant un museu de memòria més que d'un d'història, doncs la memòria és, més que el passat, la manera com aquest és representat al present.

Imatge 17. Detall de la sala "Consideració general de l'exili". © Foto MUME.

Guerra, derrota i retirada

És la sala dedicada pròpiament a la Guerra Civil, amb l'exili com a desenllaç final. La idea general és mostrar aquells subjectes històrics específics que fan de la guerra Civil un conflicte tan rellevant a nivell històric. Com a fil narratiu, obert en certa manera a la primera sala, s'estableix també la constant connexió entre Guerra Civil espanyola i Segona Guerra Mundial. Hi hauran molts exemples concrets que plasmen aquesta relació en la museografia.

A més d'un contenidor central de grans dimensions –caixa escènica– que reproduïx la devastació i les ruïnes produïdes pels efectes de la guerra com ara els bombardejos, els principals elements exposats són de tipus gràfic i pertanyen al conjunt de fotografies, dibuixos o cartells de l'època. La primera d'aquestes imatges ens remet a la importància del conflicte com a guerra mediàtica i permet perfilar com a través dels ulls dels fotoreporters més rellevants (Capa, Centelles, etc.), tot el món tingué coneixement d'allò que passava a Espanya fent servir els mitjans de comunicació. Aquest fet comporta una important reflexió de cara al visitant, doncs la nostra quotidianitat està envoltada de fets i successos bèl·lics dels quals ens n'assabentem a través dels mitjans de manera totalment natural i interioritzada.

Les següents fotografies ens relaten temes tan dispars, i importants alhora per tal d'assolir un coneixement integral del conflicte, com la internacionalització de la guerra, els refugiats interns, la guerra total i els bombardejos, o la propaganda i les seves profundes implicacions a totes dues espanyes. També hi ha referències a l'exili del 36 –el de la gent de dretes que fugí en començar el conflicte– i un seguit de recursos que preparen al visitant per al seu salt cap a l'exili. Aquests són els documents audiovisuals d'arxiu, les fotografies de la retirada de Manuel Moros, o els dibuixos de Josep Narro i Josep Franch que ens relaten la seva vivència com a interns als camps de concentració⁸ del sud de França.

8 Ens referirem als camps on anaren a parar els republicans espanyols a França com a camps de concentració o camps d'internament, indistintament. El mot camp d'internament és el més utilitzat per la historiografia oficial francesa, i autors com Denis Pechansky (2002) el justifiquen tot dient que els camps d'internament del sud de França implicaven una situació conjuntural no ideològica, i eren quelcom transitori. A diferència d'això, sempre segons Pechansky, un camp de concentració estava relacionat amb un sistema estructural ideològic, i això no es donava a la França dels camps d'internament entre els anys 1939 i 1946. Aquesta visió no és compartida per gran part de les associacions de descendents de l'exili, així com també és bastant discutida des de la historiografia al sud dels Pirineus. L'argument principal és el fet que, a la primera època dels camps, els organismes oficials francesos feien servir el nom camp de concentració en totes les seves comunicacions, cosa que també feia tota la premsa del país. Sense anar més lluny, a la pròpia porta d'entrada del Camp de *Saint-Cyprien*, s'hi podia llegir "*Camp de Concentration. Vive la France*" (Clara, 2015). Seria amb el pas del temps que el mot camp d'internament s'acabaria imposant a França, tal vegada per dissociar els seus camps dels camps de concentració de l'Alemanya nazi.

Imatge 18. Sala Guerra, derrota i retirada. © Foto MUME.

La Diàspora

És l'espai central del museu i allà on l'exili és el principal protagonista. S'accedeix des de la sala anterior baixant unes escales laterals que, recolzades pels ulls de bou al costat oposat, representen la simulació d'un d'aquells grans transatlàntics utilitzats per tants exiliats fugits a Amèrica. En completar aquest canvi de sala, el visitant està deixant enrere la Guerra Civil i s'està endinsant de ple en l'exili. Utilitzant el nom de diàspora, és a dir, l'èxode de l'antic poble d'Israel relatat a l'Antic Testament, s'estableix una metàfora amb els republicans espanyols que també hagueren de resseguir diferents camins per tal de sobreviure.

Quins van ser aquests camins? D'entrada el primer destí per a tots ells foren els camps d'internament, i a partir d'aquí són varies les itineràncies seguides pels republicans espanyols. Una gran majoria va tornar a l'Espanya franquista, on en molts casos hagueren d'afrontar una brutal repressió. Altres marxaren a l'Amèrica llatina. Molts s'incorporaren als Grups de Treballadors Estrangers per col·laborar amb les tasques productives de la França en guerra i altres, fins i tot, s'enrolaren a l'exèrcit francès per continuar la guerra contra el feixisme. Els més desafortunats, prop de 10.000, acabarien als camps de concentració nazis.

Tots aquests periples vitals són representats a la sala. Des dels camps francesos, amb la imponent escenografia que al sostre evoca la sorra de les platges del Ro-

selló, fins a les fotografies de Mauthausen, passant per la història de la nueve⁹ o dels resistents. El plantejament de les vitrines centrals està orientat de manera laberíntica per així provocar la sensació de dificultat a l'hora d'avançar cap el futur, tal com la tingueren de ben segur els exiliats. Tres fotografies de grans dimensions representant la deportació als camps nazis, el viatge transatlàntic a l'Amèrica llatina o les implicacions del franquisme de la Segona Guerra Mundial, presideixen la sala des d'un dels laterals. En la seva part final, una obra artística de Francesc Abad, titulada "memòria i oblit", ens recorda la vital importància de la memòria com a eina de transformació del present.

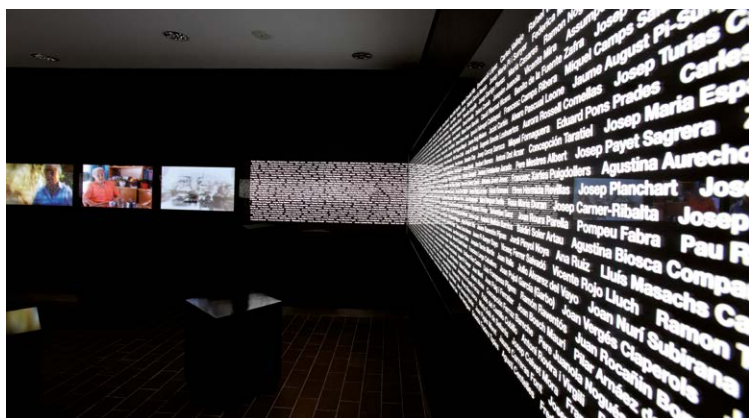
Imatge 19. Sala La Diàspora. © Foto MUME.

⁹ Nom amb el que es coneixia popularment a la 9a Companyia de la 2a Divisió Blindada de la França Lliure, comandada pel General Leclerc i integrada en una gran majoria per exiliats republicans espanyols.

La Vivència de l'exili

Aquest espai, tal com la sala del Llegat de l'exili, funciona a mode de complement de la visita. Aquí el que trobem és un audiovisual, d'aproximadament 17 minuts de durada, on el visitant pot escoltar de primera mà les vivències d'aquelles persones que al seu dia foren protagonistes de l'exili republicà. La font oral, el testimoni, és quelcom imprescindible a l'hora d'estudiar els fets de la història recent, i aprofitar aquestes memòries és extremadament útil si es vol construir un relat integral d'allò que va passar unes dècades enrere.

El format de la sala es presenta com a sala dels noms que segueix l'exemple primigeni de Yad Vashem, que ha inspirat els museus de memòria d'arreu del món. Centenars de noms i cognoms d'exiliats republicans espanyols són l'empremta decorativa de les parets de la sala.

Imatge 20. Detall Sala La vivència de l'exili. © Foto MUME.

El Llegat de l'exili

Un llegat és allò que es transmet a les generacions per venir, i aquest és el concepte justificatiu d'aquest espai. Aquí es pot trobar un homenatge a desenes d'exiliats relacionades amb el món intel·lectual del país. Escriptors, polítics, pintors, músics, metges, i tot un seguit de professions que marcaren la defallida cultural d'Espanya durant dècades. Un cop acabada la Guerra Civil, el país va romandre en una total i absoluta ruïna política, social i econòmica, i això també es va notar en l'àmbit cultural. L'Espanya dels anys trenta coneixia la seva edat de plata, i tot aquell esperit creatiu fou tallat de soca-rel a causa del cop d'estat i la Guerra Civil. Els anys de la dictadura, amb les millors ments pensants del país a l'exili, feren retrocedir Espanya a temps gairebé medievals.

La museografia es complementa amb uns aparells informàtics de consulta lliure on el visitant pot indagar en tots aquells temes històrics que puguin ser del seu interès. Es tracta d'un element que, tot i restar una mica obsolet a causa dels ràpids avenços tecnològics, mai perd vigència en la presentació de continguts i això el converteix en una eina didàctica molt útil.

Imatge 21. Sala Llegat de l'exili. © Foto MUME.

3.5.3.3. UN MUSEU OBERT AL TERRITORI

A més de l'exposició permanent i les diverses exposicions temporals, peces clau a qualsevol museu, el MUME presenta una característica que el fa destacar i que explica en bona mesura el seu arrelament al territori. Es tracta de les rutes de l'exili, que són precisament l'eina comunicativa que tenen el MUME i La Jonquera amb la gran quantitat d'espais visitats en alguna de les rutes i els municipis on s'hi troben.

L'origen de les rutes és més antic que el propi MUME. Van ser un projecte liderat pel departament de Pedagogia de la UdG i el professor Salomó Marquès, que ja des de l'any 2001 plantejava la necessitat de practicar un model educatiu més de caire experiencial (Marquès, 2014; Font et al, 2016). Amb l'obertura del MUME, les rutes van convertir-se en la peça principal del gruix d'activitats del servei educatiu del museu, departament responsable de les diferents actualitzacions que han sofert les rutes durant els 10 anys de la seva existència.

Aquests itineraris traspassen territori gironí, doncs una bona part dels espais protagonistes es troben a la Catalunya Nord, però no hi cap dubte en poder assenyalar-los com una de les principals possibilitats de valorització que hi han al país. La creació de rutes a diferents realitats geogràfiques d'arreu del món ha proliferat els darrers anys (López Guzmán i Sánchez, 2008; Hernández Ramírez, 2011), mostrant-se aquestes com una eina molt recurrent per tal de posar en valor nous espais patrimonials (Rengifo, 2006) que "enriquece el patrimonio cultural y redimensiona las posibilidades de conservación y puesta en valor del mismo" (Tresserras, 2005: 50).

Les rutes ofertes pel MUME són diverses i versen sobre diferents aspectes relatius a la història i la memòria de la Guerra Civil i de l'exili. Aquí mostrem una classificació de les diferents rutes en relació als seus espais i als relats utilitzats a cada una d'elles.

RUTA	MUNICIPI	ESPAIS	RELATS GENÈRICS	RELATS ESPECÍFICS
CAMINS DE L'EXILI	· AGULLANA · LA VAJOL · LES ILLES	· CI Exili Cultural Català 1939 i Espais senyalitzats d'Agullana · Monument a l'Exili i Mina Canta a La Vajol · Hostal dels Trabucaires i Monument a la República de Les Illes · Coll de la Manrella	· Guerra Civil i exili · Exili cultural · Salvament del tresor artístic	· Impacte de l'exili a nivell local · Lluís Companys · L'or de Moscou · El setè camió · La família Gràcia
RECORDS DE L'EXILI	· ARGELERS · SANT CEBRIÀ · ELNA	· Platja Argelès i cementiri espanyols · Platja Saint-Cyprien · Maternitat d'Elna	· Guerra Civil i exili · Internament i deportació	· La vida als camps · Memòria de la Retirada · Acció humanitària · E. Eidenbenz
LA QUOTIDIANITAT DE L'INTERNAMENT	ARGELERS	· Platja Argelès i cementiri espanyols · Mémorial du Camp d'Argelès	· Guerra Civil i exili · Internament i deportació	· La vida als camps · Memòria de la Retirada
COTLLIURE I MACHADO	COTLLIURE	· Platja i castell · Plaça del mercat · Cementiri i tomba Antonio Machado	· Guerra Civil i exili · Exili intel·lectual	· Antonio Machado: història i memòria · Castell de Collioure
PORTBOU I WALTER BENJAMIN	PORTBOU	· Coll dels Belitres · Marcadors Walter Benjamin · Monument Passatges	· Guerra Civil i exili · Evadits 2a G.M.	· La frontera dual · Walter Benjamin: història i memòria

Taula 5. Classificació de les rutes del MUME (González Vázquez, 2018).

Obviarem aquelles rutes que transcorrin per sòl francès, per quedar fora de l'abast dels objectius d'aquest estudi, i ens centrarem en exposar aquells indrets inclosos en les rutes realitzades íntegrament a terres gironines.

El primer d'aquests indrets és el municipi d'Agullana, part de la ruta anomenada Camins de l'exili.

Agullana

La població empordanesa d'Agullana és, probablement, una de les més influenciades per la petjada de l'exili republicà i la seva memòria. Coneguda com la darrera capital de la república, allà s'hi van ubicar a diferents indrets del poble alguns dels organismes oficials republicans més representatius abans de marxar a l'exili.

A les escoles s'hi instal·là el Ministeri d'Estat i el ministre Álvarez del Vayo, i a Can Bech de Baix ho feu l'Estat Major de l'Exèrcit Republicà, utilitzant Can Parellada com a residència dels seus membres incloent el General Vicente Rojo. Les ambaixades de l'URSS i de Mèxic tingueren representació albergades a dues cases del poble, mentre que el President del Govern, Juan Negrín, s'allotjà a Can Bech de Dalt, un Mas a les afores del poble. La Generalitat de Catalunya, per la seva banda, ubicà al Mas Perxés la comitiva del president Companys així com la seu de l'Institut d'Estudis Catalans i un gran nombre d'intel·lectuals del país com Mercè Rodoreda o Pompeu Fabra.

A causa d'aquesta relació amb l'exili intel·lectual del país, Agullana disposa actualment del Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939, un espai que *"propone un recorrido por el conjunto de las letras, el pensamiento y las ciencias catalanas en la difícil disyuntiva del exilio"* (González i Font, 2016: 9). Conjuntament amb l'obertura d'aquest petit museu, Agullana ha senyalitzat aquells espais més representatius de l'exili al poble, com els abans esmentats, a més a més d'altres casos com la Societat la Concòrdia o Can Bach – actual Ajuntament –, on van haver-hi un hospital de campanya i un arsenal, respectivament.

Imatge 22. Detall del Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català de 1939. © Foto MUME.

La Vajol

El petit poble de La Vajol es troba a tocar de la frontera amb França, i degut a aquesta particularitat també té una interessant vinculació amb la història i la memòria de l'exili. Hi trobem diverses manifestacions patrimonials que ens remeten a aquells dies.

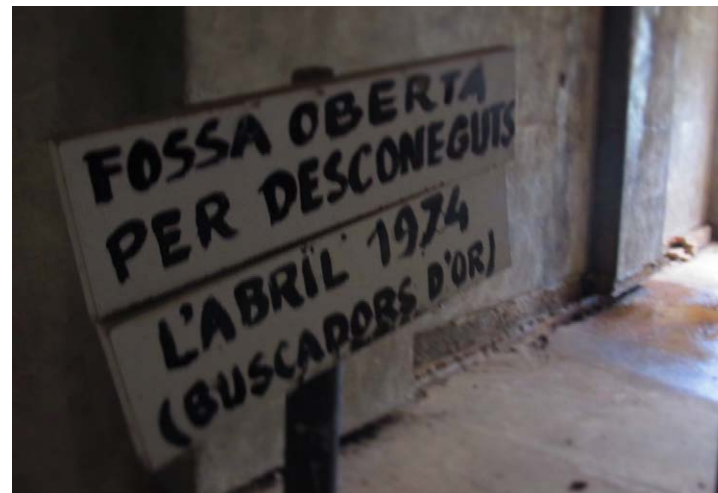
Una de les més representatives és el Monument a l'Exili, ubicat a prop del pàrquing del poble. El monument a l'Exili de La Vajol consta d'una escultura de bronze de Joan Garcia i Lola Reyes, instal·lada l'any 1999. Va ser aixecada per subscripció popular i a iniciativa d'algunes entitats memorialistes. Representen la figura de Mariano Gracia i la seva filla Alicia Gracia Bamala camí de l'exili pel Coll d'Ares. L'escultura està inspirada en una imatge real, immortalitzada pel fotògraf francès Roger Violet i publicada a la prestigiosa revista francesa L'Illustration. D'ençà que es va publicar l'esmentada fotografia esdevingué una de les imatges més emblemàtiques de l'exili republicà, sinó la que més.

Imatge 23. Monument a l'Exili de La Vajol. © In Between? project - ENRS

Trobem també diverses plaques memorials instal·lades per agrupacions o partits polítics a l'entrada del poble, prop del monument al miner. Allà és on es considera que va començar el camí a l'exili. També està senyalitzat el Coll del Lli, al punt de frontera amb França, tot recordant-nos que per allà hi passaren les personalitats polítiques republicanes més rellevants: Companys, Negrín, Azaña, o el lehendakari Aguirre entre molts altres.

Al Mas de Can Barris s'allotjà el President de la República, Manuel Azaña, ben a prop del que és, probablement, el vestigi patrimonial que amaga una de les històries més suggerents de tota aquella època, la Mina Canta. Es tracta d'una mina, propietat de la família Canta –avui propietat municipal–, on se n'extreia fil·losilicat de magnesi hidratat, material a partir del qual en sortia el talc. Degut a la seva immillorable posició geogràfica al costat de la frontera, aquesta mina fou escollida per a ser l'amagatall del conegut com tresor de la República. Allà hi anaren a parar, a partir de mitjans 1937, obres d'art, lingots, joies, i demés possessions valuoses propietat del govern republicà amb un valor estimat de més de 200 milions de dòlars (Martínez, 2014). Una impressionant tasca logística va convertir aquest remot indret en un amagatall segur des d'on sortirien cap a l'exili la gran majoria de materials allà ubicats. El toc d'aventura aportat per la història del tresor, conjuntament amb el potencial didàctic que possibilita el relat de la salvaguarda de les obres d'art i la monumentalitat de l'edifici operatiu, encara present, fa de la Mina Canta un lloc espectacular amb moltes possibilitats d'actuació patrimonial (Riera, 2016).

Imatge 24. Detall de l'interior de l'edifici operatiu de la Mina Canta. © Girona Terra Memorial.

Portbou

El poble de Portbou és l'últim municipi costaner a l'estat espanyol abans de la frontera amb França. Tal com el seu homònim francès, *Cerbère*, Portbou nasqué com a municipi al segle XIX fruit de les necessitats de l'entramat ferroviari de frontera. A causa de les diferents amplades de via entre Espanya i França eren necessàries infraestructures ferroviàries com les creades a Portbou i *Cerbère* i, amb elles, poblacions que les hi poguessin donar cobertura.

El pas fronterer entre Portbou i *Cerbère* fou el segon més utilitzat durant la Retirada després del de La Jonquera i El Pertús, i el camí oficial era la carretera que uneix tots dos termes municipals i tots dos estats, espanyol i francès, al Coll dels Belitres. En aquest punt fronterer s'inaugurà l'any 2009 el Memorial de l'Exili del Coll dels Belitres, fruit de la col·laboració entre el Memorial Democràtic, l'ajuntament de Portbou i el Museu Memorial de l'Exili.

Imatge 25. Coll dels Belitres, Portbou. © Ajuntament Portbou.

Com ja s'ha fet esment anteriorment, a Portbou no només existeix patrimoni memorial referent a l'exili, sinó que gràcies a la doble direcció de la frontera, podem parlar dels evadits de la Segona Guerra Mundial. Es tractava d'aquelles persones que fugien del nazisme i empenien camí cap al sud dels Pirineus. Entre tots ells destaca la figura del filòsof jueu alemany Walter Benjamin, qui va aconseguir arribar a Portbou amb la intenció de seguir camí fins a Lisboa i finalment arribar a Nova York. En ser detingut per les autoritats espanyoles i obligat a retornar a territori nazi ocupat, decidí suïcidar-se, i els seus dies acabarien així a Portbou. A més d'una ruta senyalitzada, amb diversos marcadors relacionats amb Walter Benjamin i la seva estada al poble, l'element més significatiu referent a la seva memòria és el Monument Passatges, creat per l'artista israelià Dani Karavan i inaugurat l'any 1994. La intervenció artística, que juga amb les possibilitats i mancances del terreny, es troba a les afores del cementiri municipal, on romanen les despulles del filòsof dins de l'ossari.

Imatge 26. Senyalització Memorial Walter Benjamin. Exterior del cementiri de Portbou. © Foto MUME.

MUNICIPI	RUTA	ESPAIS	RELATS GENÈRICS	RELATS ESPECÍFICS
AGULLANA	CAMINS DE L'EXILI	· CI Exili Cultural Català 1939 · Espais senyalitzats d'Agullana	· Guerra Civil i exili · Exili cultural	· Impacte de l'exili a nivell local · Lluís Companys
LA VAJOL	CAMINS DE L'EXILI	· Monument a l'Exili · Mina Canta a La Vajol	· Guerra Civil i exili · Salvament del tresor artístic	· Impacte de l'exili a nivell local · Lluís Companys · L'or de Moscou · El setè camió · La família Gràcia
PORTBOU	PORTBOU I WALTER BENJAMIN	· Coll dels Belitres · Marcadors Walter Benjamin · Monument Passatges	· Guerra Civil i exili · Evadits 2a G.M.	· La frontera dual · Walter Benjamin: història i memòria

Taula 6. Classificació dels municipis gironins que participen del recorregut d'alguna de les rutes de l'exili del MUME. Elaboració pròpia.

3.5.4. INICIATIVES MÉS ENLLÀ DEL MEMORIAL DEMOCRÀTIC

Els espais de memòria amb segell del Memorial Democràtic són, doncs, el principal recurs existent per tal de pensar en estratègies de valorització del turisme de memòria a Girona, el que evidentment no significa que no existeixin més recursos o productes a part d'aquests. De manera dispersa i amb diferents graus de desenvolupament i projecció, les comarques gironines compten amb alguns elements per a la pràctica del turisme de memòria, ja sigui en forma de recursos o de producte.

A nivell producte, existeixen algunes iniciatives que val la pena ressenyar. Una de les que tenen més recorregut són les Rutes de "Soldados de Salamina" ofertes pel Consell Comarcal del Pla de l'Estant. Interessants degut a la confluència entre el patrimoni històric i memorial i el literari, tingueren un èxit considerable els anys posteriors a la presentació del llibre de Javier Cercas (2001) i la pel·lícula de David Trueba. Realitzades sota demanda, disposen de més d'una versió segons el temps i els diferents espais in-

clusos a la ruta escollida. El Mas Borrell o els vestigis de Mas de la Casa Nova són alguns dels elements patrimonials que exerceixen com a nodes a la ruta, que transcorre entre els municipis de Palol de Revardit i Cornellà del Terri recolzant-se en senyalitzacions específiques ubicades pel Consell Comarcal. En la versió llarga de la ruta també es visita el Santuari del Collell i el Memorial franquista ubicat a pocs metres.

Imatge 27. Memorial franquista a pocs metres del Santuari de Santa Maria del Collell. © Girona Terra Memorial.

Imatge 28. Bateria de costa L6 de La Clota, l'Escala. Detall exterior. © Girona Terra Memorial.

Roses també disposa d'elements patrimonials no referenciats pel Memorial Democràtic com són les bateries de defensa del golf L7 i L8, ubicats sota el castell de la Trinitat el primer i a la Punta Falconera el segon. El sistema defensiu del Golf de Roses va ser implantat els anys 40 per tal de protegir-se d'un possible atac en el context de la Segona Guerra Mundial i la posterior Guerra freda. Així, les bateries ubicades a l'Escala –L5 i L6– i a Roses –L7 i L8– cobrien tot el perímetre del golf (Guàrdia, 2017). La L6 està senyalitzada pel Memorial Democràtic i sota demanda s'ofereixen visites que gestiona el Museu de la Pesca. La L7 també és possible de ser visitada en activitats puntuals com les visites conjuntes al castell de la Trinitat o en determinades dates intermitents. La L8, per la seva banda, roman en un estat bastant deixat i no disposa, fins el moment, de cap iniciativa de valorització.

Imatge 29. Bateria de costa L7 a Roses. Detall interior. © Girona Terra Memorial.

Imatge 30. Bateria de costa L8 a Punta Falconera, Roses. Detall exterior. © Aleix Guàrdia.

Una altra població gironina amb recursos i iniciatives de desenvolupament patrimonial als seus espais de memòria és Figueres. Coneguda com la Gernika catalana per ser molt durament bombardejada durant la Guerra Civil, especialment durant la Retirada, els vestigis existents en forma de refugis, marques i patrimoni immaterial són molt nombrosos (Garcia Algilaga, 2015). El refugi de la Plaça del Gra és visitable sota demanda, i l'Ajuntament ofereix dues rutes diferents sobre la Guerra Civil i els bombardejos, a càrrec del guia turístic Nik Duserm i de l'historiador local David Garcia Algilaga respectivament.

Al Ripollès existeixen també algunes iniciatives com les rutes històrico-naturals ofertes per l'empresa *Hiking and History* de manera puntual o la proposta d'itinerari transfronterer, ideat per la Mancomunitat de la Vall de Camprodon, que aprofita alguns vestigis existents a l'esmentada regió.

Imatge 31. Detall interior del Museu de la Retirada de Camprodon. © Lluís Bassaganya.

A la pròpia vila de Camprodon trobem el Museu de la Retirada, un lloc singular, doncs allà s'hi exposa una de les col·leccions d'armes i vestigis militars de la Guerra Civil més importants de tot l'estat espanyol. En tractar-se, però, d'una col·lecció particular adquirida sense seguir cap mètode científic i presentada sense una mínima estructura museogràfica, resta al marge de qualsevol xarxa de valorització. Desafortunadament, des de l'any 2015 es troba tancat al públic per motius de tipus tècnic, ja que una part de l'arsenal emmagatzemat no està degudament desactivat ni ha passat cap tipus de control. Tot i això, la qualitat i quantitat de les peces exposades converteixen el Museu de la Retirada de Camprodon en un lloc de referència que és molt recomanable visitar.

El poble d'Agullana, que ha estat mencionat amb anterioritat degut a la seva inclusió com a etapa d'alguna de les rutes del Museu Memorial de l'Exili, disposa des de l'any 2015 del Centre d'Interpretació de l'Exili Cultural Català 1939. Aquest petit espai està complementat per la senyalització ubicada a tres punts diferents del poble on es fa menció als espais que funcionaren com a llar de polítics republicans o com a seu d'algunes de les seves administracions. Tot i ser una iniciativa local aliena al memorial Democràtic, el fet de comptar amb el suport del MUME i de significar en certa manera una ampliació dels continguts del mateix, fa que aquesta proposta de valorització estigui molt relacionada amb la proposta de la Xarxa i una futura estratègia de valorització del territori empordanès.

El que sembla una tasca gairebé inassolible i de ben segur fora dels objectius genèrics d'aquesta recerca el fer menció a tots i cadascun dels recursos presents al territori, degut a la seva dispersió i manca de projecció. El que sí és de rigor és mencionar els tipus de patrimoni confluents que possibilitarien la posada en marxa d'iniciatives de caire associatiu i cooperatiu. Així, els centenars de búnquers disseminats pel Pirineu que formaven part de la Línia P, les desenes de precaris búnquers republicans que nodreixen les costes gironines, els 166 refugis o el que sigui rescatable d'ells a nivell patrimonial, així com els 11 aeròdroms republicans, són peces patrimonials disperses i aparentment no connectades, però amb un gran potencial per a la creació de producte turístic si es té en compte l'element associatiu. La creació de xarxes temàtiques, com el XARAG –Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona– (Abulí, 2015a), pot ser una bona eina per a la posta en valor d'aquests espais, i sembla una estratègia accessible per la qual apostar en temps futurs.

4. VALORITZACIÓ DEL TURISME DE MEMÒRIA A LES COMARQUES GIRONINES

Ens trobem en el punt on toca “valoritzar” el turisme de memòria a les comarques gironines. Seria interessant, però, començar amb una pertinent reflexió sobre què és valoritzar en relació al patrimoni memorial, i si això implica quelcom progressiu o es tracta únicament d’una fase executiva. En aquest cas, ens agradaria assenyalar que la fase de valorització del patrimoni memorial no és més que l’evolució de tot un pla gradual sense el qual seria impossible encetar cap iniciativa al respecte. Així, tot i centrar la posta en valor en aquest capítol concret, es pot dir que el procés de valorització ha començat amb l’anàlisi d’allò existent al territori fins al moment i les diferents aproximacions per a la seva anàlisi. En altres paraules, abans de la fase de valorització tenim les d’identificació i classificació, però és en aquestes dues fases anteriors quan ja comença a donar-se valor al patrimoni memorial.

Què cal fer, així, per posar en valor el patrimoni memorial? Aquí cal avaluar que amb el mot valoritzar no només estem parlant de disposar per al goig del públic un determinat espai, sinó que estem parlant de quelcom molt més treballat i planificat. Donar valor vol dir encetar un procés difícil, probablement allargat en el temps i on les iniciatives emprades hauran de ser plantejades i coordinades de forma integral per totes les institucions i agents implicats del procés, ja siguin ens públics de qualsevol mena o entitats privades. Aquest tasca complexa i progressiva implica, en primer pla, la identificació de tots aquells espais susceptibles de pertànyer a la categoria patrimonial en qüestió. Una vegada executada aquesta fase, on el treball de camp pot requerir d’especialistes en diverses disciplines en relació al món patrimonial, toca organitzar totes les dades i preparar-ne la seva classificació. És aquí on es determina si aquest o aquell espai ha d’anar relacionat amb la memòria d’uns fets o d’uns altres, i on la presentació de tots aquests elements en una perspectiva integral forjarà el naixement d’un relat memorial. En aquest moment, i no abans, és on existirà la capacitat per a proposar la creació de producte turístic i patrimonial. El patrimoni pot ser interpretat amb solvència gràcies a la tasca anterior que acabem d’esmentar. És per això que diem que valoritzar, tot i entendre’s gairebé sempre com la fase d’aplicació de propostes concretes, representa el procés en la seva totalitat i, sense tenir això en compte, moltes de les iniciatives o propostes que puguin sorgir es trobaran davant de moltes dificultats.

4.1. DIAGNOSI I LÍNIES D'ACTUACIÓ

Després d'haver treballat en la identificació i classificació dels espais de memòria a nivell Girona, és possible interpretar tota la informació analitzada fins el moment per tal de fer una primera diagnosi que faciliti el plantejament de futures línies d'actuació. D'aquesta manera, s'han identificat tres grans mancances sobre les quals caldria exercir algun tipus d'actuació:

Gràfic 20. Línies d'actuació i visió estratègica del projecte Girona Terra Memorial. Elaboració pròpia.

4.1.1. PATRIMONI MEMORIAL EXCESSIVAMENT POLITITZAT

Si avui dia és possible parlar de l'existència del turisme de memòria a Catalunya i a Girona, és gràcies a l'execució de polítiques públiques de memòria en relació al patrimoni. La Xarxa d'espais de memòria és l'esquelet d'un model rigorós a nivell de relat que alhora ha permès l'arrelament de tota una topografia d'espais integrats territorialment. Com ja s'ha esmentat amb anterioritat, va fer-se una molt bona feina d'identificació, classificació i jerarquització d'espais memorials. El propi transcurs de la Xarxa i la seva manca de continuïtat ens remet, però, a aquesta primera mancança, que prové en certa manera d'una debilitat del model de la Xarxa.

En parlar d'excessiva politització es fa referència, evidentment, a l'alt grau de dependència política de la institució impulsora de la Xarxa, el Memorial Democràtic. Segons variïn les estructures administratives de caire polític a càrrec d'aquest organisme variaran també les diferents polítiques de memòria aplicades al territori. Això, en parlar d'iniciatives que requereixen de cert recorregut implica una total manca de sostenibilitat del projecte. Per això, tot i la magnífica feina encetada amb la creació de la Xarxa, no ha sigut possible que aquesta tingués continuïtat.

Aquesta politització a nivell administratiu també es correspon a nivell ideològic i, per tant, social i mediàtic. La Guerra Civil espanyola, tot i comptar a Catalunya amb majors consensos democràtics que a la resta de l'estat espanyol, encara avui dia representa una important àgora de conflicte entre memòries. Això suposa, tal vegada, un handicap per a la consolidació del turisme de memòria.

Així, caldria, de manera racional i sostenible, turistitzar el patrimoni memorial. En dir turistitzar no es fa referència a una simple comercialització sinó a dotar al conjunt del patrimoni memorial d'un relat homogeneïtzat mundialment seguint els referents internacionals on fos possible destacar que, més enllà de conflictes civils, del que es tracta és de posar en valor ideals de caire universal com la democràcia i els drets humans. Tendència que es treballa a partir del model originari de la Xarxa i que, amb la seva desactivació de facto, va perdre vigència.

També, i en aquesta mateixa línia, fora bo començar a interpretar la memòria històrica del país com un patrimoni de tots i, per tant, susceptible de ser conegut, visitat i admirat per una part com més gran possible de tota la nostra societat. Així, la creació de producte específic en relació al turisme de memòria col·laboraria a fer del patrimoni memorial quelcom més neutre políticament i per tant més accessible i sostenible.

4.1.2. ESCASSA DIFUSIÓ I VISIBILITAT DELS ESPAIS DE MEMÒRIA

Més enllà de l'àmbit específic relatiu a la divulgació històrica i memorial, és complicat visibilitzar el patrimoni memorial democràtic dins el conjunt de l'oferta del turisme cultural de Catalunya. El cas que ens ocupa, Girona, palesa com altres tipus de patrimoni sí que arriben a públics més diversos degut a la seva major incidència dins els canals de difusió turística del territori. El patrimoni gastronòmic podria ser un bon exemple d'aquestes dinàmiques.

Enogastronomia

- Ruta del vi
- Restaurants
- Allotjaments gastronòmics
- Productors visitables

Imatge 32. Influència del patrimoni gastronòmic en els canals de difusió turística del territori. Elaboració pròpia.

Existeix una desconexió entre patrimoni i producte que dificulta el desenvolupament d'iniciatives de difusió del patrimoni memorial dins els àmbits turístics. El patrimoni memorial català, entès com aquells vestigis de les lluites democràtiques compreses entre els anys 1931 i 1980, no està degudament etiquetat per a la seva difusió turística. La Marca Espais de Memòria relativa a la Xarxa no està present en moltes de les iniciatives de difusió turístiques empreses pels diferents agents locals, tot i ser aquesta l'única marca identificable fins el moment.

Certament, davant la dispersió dels elements patrimonials i de les diferents gestions territorials dels mateixos, es requereix de l'aplicació d'iniciatives de col·laboració entre tots els agents implicats. El Patronat de Turisme Costa Brava Girona, com a ens aglutinador dels esforços de bona part dels agents gestors del patrimoni memorial, disposa de canals on fer possible aquestes iniciatives. El club de màrqueting de cultura i identitat té representats a diversos agents que, directa o indirectament, són responsables de la gestió de molts espais de memòria del territori. Així, seria possible aglutinar els esforços de tots ells a nivell Girona per guanyar visibilitat.

La creació d'una marca única i clarament identificable amb el territori, seria sens dubte una manera d'adquirir visibilitat més enllà del camp d'actuació del món memorial i assolir una certa representació dins l'àmbit genèric del turisme cultural. Girona Terra Memorial exerciria com aquella marca que, sense trepitjar la marca genèrica d'Espais de Memòria a nivell català, dotaria d'un sentit inequívocament gironí a aquells equipaments i espais amb vocació de créixer en el conjunt de l'oferta de turisme.

4.1.3. MANCA DE GESTIÓ INTEGRAL

Els diversos espais de memòria disseminats per territori gironí són gestionats, la gran majoria, per ens locals o comarcals de tipus públic. A través d'aquests organismes fou possible que s'engegués el projecte de la Xarxa uns anys enrere. Amb el suport i l'empenta d'una institució com el memorial Democràtic fou possible engegar els mecanismes de col·laboració necessaris per a la posta en valor dels diferents espais de memòria del territori. Posta en valor entesa com a, prèvia identificació i classificació, senyalització d'espais i la seva inclusió en les dinàmiques de la Xarxa.

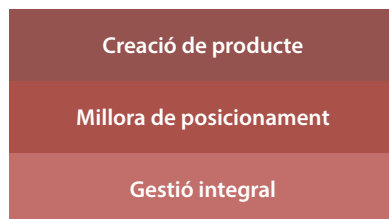
A causa de la intermitència i manca de consistència de les polítiques públiques de memòria a Catalunya, el paper de gestor conjunt i d'aglutinador d'iniciatives al voltant dels espais de memòria exercit abans pel Memorial Democràtic va desaparèixer. En aquest sentit, es responsabilitat d'aquesta entitat promoure les estratègies necessàries per tal de motivar els diferents agents locals, i així fer-los partícips d'un nou procés de valorització del patrimoni memorial capaç de fer el salt i consolidar-se com un actiu turístic raonablement protagonista en el territori. Sense perdre de vista que són els propis agents locals els dipositaris de la responsabilitat de l'èxit del seu patrimoni, només el treball conjunt amb el Memorial Democràtic farà possible fer aquest salt.

Imatge 33. Logotip de la Xarxa d'Espais de Memòria. © Memorial Democràtic.

4.2. PROPOSTES

Seguint, doncs, les línies estratègiques mencionades, aquestes poden veure's transformades en diverses propostes concretes que ajudin a materialitzar-les. Han sigut també classificades en tres blocs:

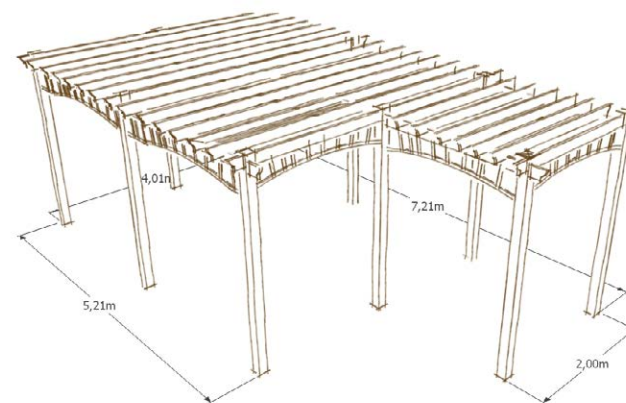
4.2.1. CREACIÓ DE PRODUCTE

Allò que facilita molt l'accessibilitat del consumidor final a un determinat atractiu turístic és la possibilitat de poder accedir-hi amb les màximes facilitats. Per això considerem important posar a disposició dels diferents agents implicats en la valorització dels espais de memòria algunes indicacions, raonablement executables, que orientin possibles actuacions futures.

Pèrgola per a la difusió memorial

Mitjançant la disposició d'una estructura amb format de pèrgola, de baix cost i alta mobilitat, s'aconsegueix habilitar un espai físic des del qual treballar en les diverses activitats planificades al voltant d'un espai o territori memorial concret. Ha de ser clarament identificable amb el projecte, Girona Terra Memorial en aquest cas, i permetre el treball interpretatiu, didàctic i reflexiu.

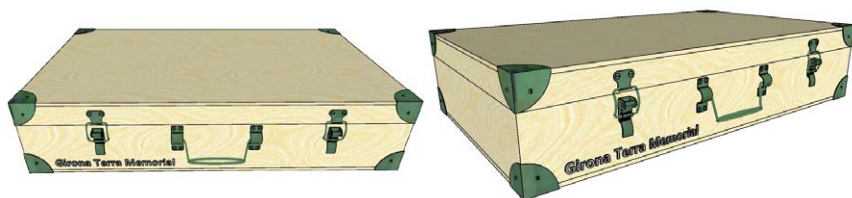
Una estructura estandar tindria unes mides que oscil·larien entre els 4 metres d'ample i 7,21 metres de llarg, adaptant la intervenció a les necessitats de l'espai.

Imatge 34. Proposta per a la pèrgola de difusió memorial. Elaboració pròpia.

Maleta i dossier didàctic

Tal com la pèrgola, la mobilitat i fiabilitat d'un recurs com la maleta permet tenir disponibles els materials necessaris per a la realització d'activitats d'interpretació del patrimoni. L'establiment d'un mètode estandard pel que fa a les diferents activitats i l'ús dels diferents materials requerits facilita l'adequació dels recursos de la maleta a diferents persones. Així, guies, educadors, docents o gestors haurien d'estar capacitats per a l'ús de la maleta sense necessitat de gestionar un temps excessiu de formació.

Imatge 35. Proposta de maleta didàctica. Elaboració pròpia.

El dossier didàctic és una extensió de la maleta, ofereix la possibilitat d'incorporar-lo al contingut curricular de les escoles i instituts del territori de la província que hi estiguin interessats.

L'objectiu del dossier és dotar al col·lectiu de docents dels materials didàctics que complementin el currículum escolar. El patrimoni en general, i el memorial en particular, és una eina molt valuosa per aprofundir en els diferents subjectes teòrics treballats a l'aula, i la possibilitat de tenir disponible un material adaptable als diferents cursos implicats en l'aprenentatge a partir de determinats espais sens dubte facilita la tasca del docent i li dona un valor afegit.

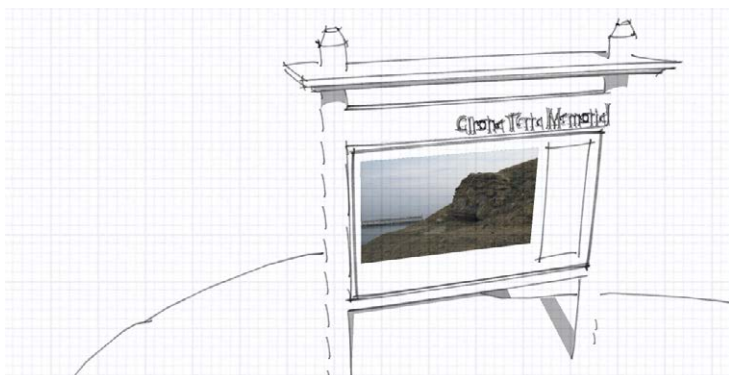
El dossier ha de comptar amb les indicacions metodològiques necessàries per a l'activitat docent, així com també indicacions d'ús per a l'alumnat, i es aconsellable coordinar la seva elaboració amb el departament d'Ensenyament.

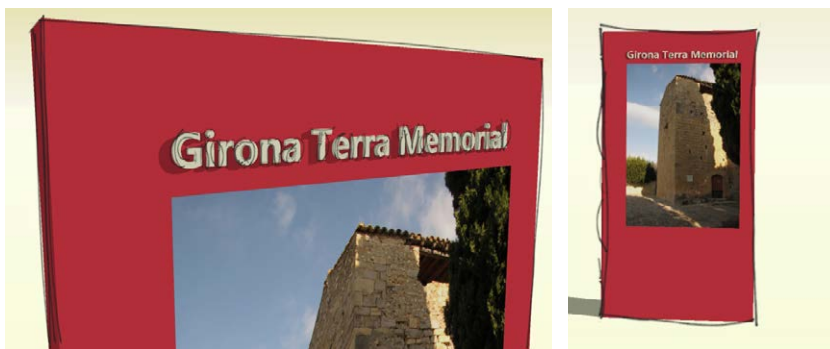
Imatge 36. Proposta Dossier didàctic. Elaboració pròpia.

Senyalització in situ

Es tracta d'una proposta certament delicada i ambiciosa a la vegada. És necessari continuar amb la tasca de senyalització d'espais de memòria al territori i anar més enllà de les actuacions ja consolidades. Sense entrar en quines haurien de ser les accions prioritàries en aquest sentit, el que sí és inqüestionable és que les noves senyalitzacions disposades dins el context de Girona Terra Memorial han de mantenir una relació estètica i conceptual amb les de la xarxa d'espais de memòria.

Imatge 37. Esbós per la proposta de senyalització. Elaboració pròpia.

Imatge 38. Propostes de senyalització. Elaboració pròpia.

QR

Un recurs molt útil per ampliar i connectar la Xarxa d'espais de memòria ja existents, a més de permetre actualitzar-la fàcilment amb espais de nova incorporació, són els codis QR o marcadors digitals.

Els codis són fàcilment adaptables a les senyalitzacions ja existents i, un cop escanejats amb els dispositius mòbils, les possibilitats que ofereixen són molt àmplies. Es pot descarregar informació addicional del propi espai, conèixer on-line qualsevol altre espai de la xarxa gràcies a la seva interconnectivitat, o visualitzar o escoltar diferents vídeos, àudios o locucions.

Imatge 39. Proposta d'incorporació del codi QR a les senyalitzacions existents. Elaboració pròpia.

APP Girona Terra Memorial

Una proposta solvent i amb moltes possibilitats d'aprofitament a mig i llarg termini és la creació d'una APP. Qualsevol dels dispositius digitals d'ús comú disposa de càmera, dades i sistema de geoposicionament, a més d'oferir la possibilitat d'accedir a diferents nivells de lectura i diversos idiomes. D'aquesta manera el visitant pot gaudir d'una eina interpretativa, disponible molt probablement en el seu propi idioma, que permeti diversos nivells d'informació i difusió.

Així, per exemple, descarregant l'aplicació mòbil es podria accedir a un mapa virtual on s'hi trobessin localitzats tots els espais de memòria que s'incorporessin a la xarxa.

Mitjançant colors es podria distingir entre els espais senyalitzats pel Memorial democràtic de Catalunya, pels espais que gaudeixin d'algun tipus de senyalització i dels que es coneixen però no estan senyalitzats.

Gràcies al sistema de geolocalització es podrà accedir a la informació dels espais i les possibilitats turístiques existents a la regió on es trobi el visitant.

Marcador. Assenyalat sobre el mapa, seleccionar per ampliar informació, tipus d'espai i la seva tipologia.

Imatge i tipus de senyalització, en cas que n'hi hagi.

Nom de l'espai, municipi i comarca on està localitzat.

Coordenades d'ubicació GMS (Graus, minuts i segons)

Breu descripció de l'espai seleccionat i possibilitats que ofereix el municipi

4.2.2. MILLORA DE POSICIONAMENT

MAPIFICACIÓ

Mapa 5. Mapa de les comarques gironines amb alguns dels elements memorials que s'han pogut identificar i la seva categoria. © Girona Terra Memorial.

ESPais MEMORIAL DEMOCRÀTIC	
1. Memorial de l'Exili / Coll de Belitres - Portbou	26. Centre d'atenció turística - Vilajuïga
2. Museu Memorial de l'Exili - La Jonquera	27. Refugi Escola Ruiz Giménez - Palamós
3. Ruta Walter Benjamin - Portbou	28. Parvulari republicà - Palamós
4. Jardins de l'Asil Gomis - Agullana	29. Itinerari de la Guerra Civil i la repressió franquista - Girona
5. Cantallops	30. Centre d'interpretació del camp d'aviació - Celrà
6. Pont ferroviari - Colera	31. Olot
7. Cal Sot - Darnius	32. Molló
8. Can Descalç - Darnius	33. L'Escala - L6
9. Jardí de l'Ajuntament - Espolla	34. Torroella de Montgrí
10. Avinguda Perpinyà - Figueres	35. Besalú
11. Castell de Sant Ferran - Figueres	
12. Garriguella	
13. El Pertús - la Jonquera	
14. Aparcament - La Vajol	
15. Monument a l'Exili - La Vajol	
16. Mina Canta - La Vajol	
17. Coll de Lli - La Vajol	
18. Can Barris - La Vajol	
19. Casa Marly - Llançà	
20. Poble antic - Llers	
21. Avinguda Miquel Barnadas - Maçanet de Cabrenys	
22. Castell de Peralada	
23. Refugi antiaeri - Portbou	
24. Coll de Banyuls - Rabós	
25. Refugi antiaeri - Roses	

BÚNQUERS DE COSTA (Clara, 2012)

1. Punta del Pi - Portbou	25. Les Coves - l'Escala
2. Les Tres Platgetes - Portbou	26. Ronda Mar d'en Manassa - l'Escala
3. El Caixol - Portbou	27. Port de la Clota - l'Escala
4. Sobre l'embarcador - Portbou	28. Bosc de Montgó - l'Escala
5. La Pineda - Colera	29. Bosc de Montgó 2 - l'Escala
6. Estació - Colera	30. Camí de la Fonollera - Torroella de Montgrí
7. Port de Colera	31. Coral - Palafrugell
8. Túnel de Sant Antoni - Colera	32. Coral 2 - Palafrugell
9. Finca Mateu - Colera	33. Torre Valentina - Calonge
10. El Borró - Llançà	34. Can Ralet - Platja d'Aro
11. Punta Canyelles - Llançà	35. Can Ralet 2 - Platja d'Aro
12. L'Argilera - Llançà	36. Salvament - Sant Feliu de Guíxols
13. Illot del Castellar - Llançà	37. Punta de Garbí - Sant Feliu de Guíxols
14. km 267 ferrocarril - Llançà	38. Bosc carretera - Tossa de Mar
15. Passatge de s'Estrop - Cadaqués	39. Bosc carretera 2 - Tossa de Mar
16. Puig de la Garriga - Roses	40. Can Caravana - Lloret de Mar
17. Puig de la Garriga 2 - Roses	41. Bosc costat càmping - Blanes
18. Ciutadella de Roses	42. Bosc costat càmping 2 - Blanes
19. Camí de can Martinet - Sant Pere Pescador	43. Bosc costat càmping 3 - Blanes
20. Camí de can Martinet 2 - Sant Pere Pescador	44. Penya-segat càmping - Blanes
21. Camí de Santa Cristina - l'Armentera	45. Penya-segat càmping 2 - Blanes
22. Sant Martí d'Empúries - l'Escala	46. Penya-segat càmping 3 - Blanes
23. Sant Martí d'Empúries 2 - l'Escala	47. Penya-segat mas Marull - Blanes
24. Sant Martí d'Empúries 3 - l'Escala	

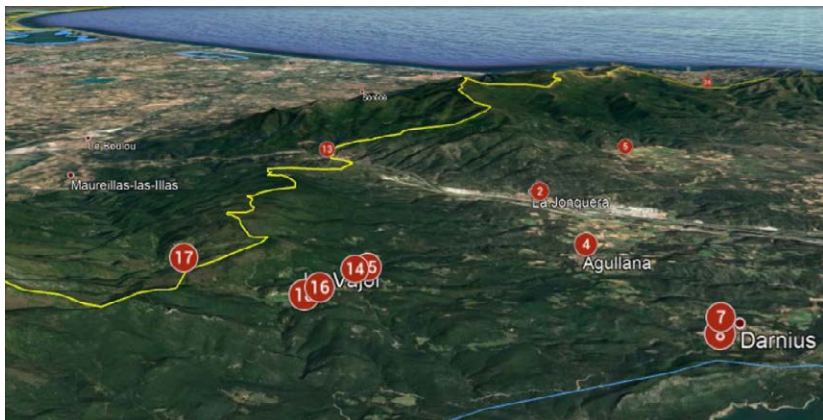
REFUGIS ANTIAERIS VISITABLES (Abulí, 2015b)

1. Celrà / Bordils
2. Figueres
3. Garriguella
4. Girona
5. La Tallada d'Empordà
6. La Vall d'en Bas, Les Preses i Mallol
7. Palamós
8. Roses
9. Sant Feliu de Guíxols
10. Tortellà

ALTRES

1. Palol de Revardit
2. Cornellà del Terri
3. L7 - Roses
4. L8 - Roses
5. Figueres (varis)
6. Garriguella

Taula 7. Taules de classificació dels espais de memòria a les comarques gironines. Elaboració pròpia.

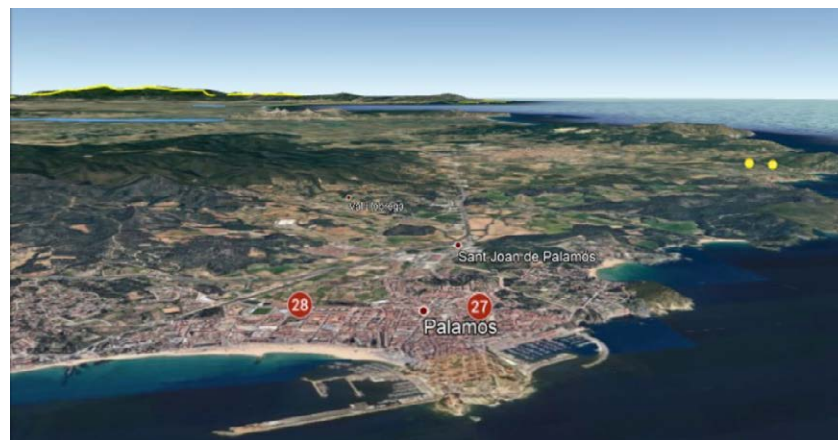
Mapa 6. Vista general dels espais fronterers identificats pel Memorial Democràtic. Imatge 3D via satèl·lit. © Girona Terra Memorial.

Mapa 8. Vista del Castell de Sant Ferran de Figueres (11) i l'Avinguda Perpinyà (10), imatge 3D via satèl·lit. © Girona Terra Memorial.

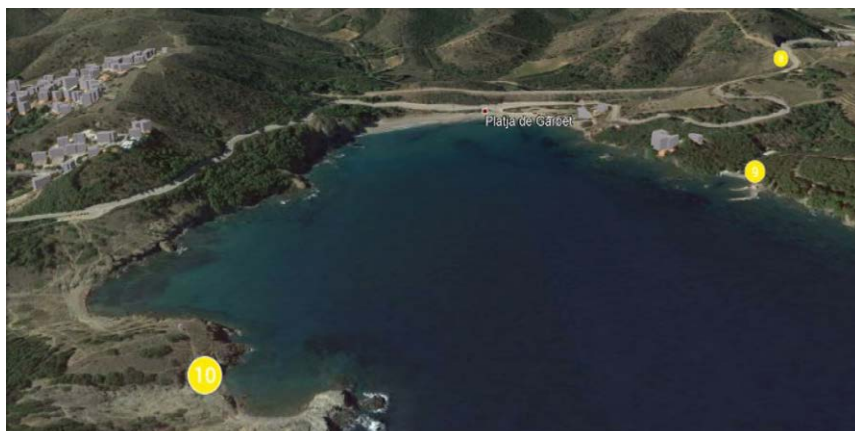
Mapa 7. Vista del Castell de Peralada, imatge 3D via satèl·lit. © Girona Terra Memorial.

Mapa 9. Vista de Palamós amb les localitzacions del Parvulari Republicà (27) i el Refugi Escola Ruiz Giménez (28). imatge 3D via satèl·lit. © Girona Terra Memorial.

Mapa 10. Vista General dels búnquers de la costa nord de Catalunya amb el port de Llançà a la part inferior dreta. Imatge 3D via satèl·lit. © Girona Terra Memorial.

Mapa 11. Vista de la Costa Brava amb les localitzacions del búnquer de la platja del Borró de Llançà (10), el búnquer de la Finca Mateua de Colera (9) i el del túnel de Sant Antoni de Colera (8). Imatge 3D via satèl·lit. © Girona Terra Memorial.

Mapa 12. Reconstrucció en 3 dimensions del municipi de l'Escala amb el búnquer de la Ronda Mar d'en Manassa localitzat a mà dreta (26). Imatge 3D via satèl·lit. © Girona Terra Memorial.

Mapa 13. Vista del port de l'Escala amb les localitzacions de la Línia defensiva L6 (33) i el búnquer del port de la Clota de l'Escala (27). Imatge 3D via satèl·lit. © Girona Terra Memorial.

Creació de marca

El Patronat de Turisme Costa Brava Girona està estructurat en 9 clubs de màrqueting, els quals tenen la funció de promoure el treball conjunt i el *networking* entre els diferents membres. D'entre tots ells, el club de Cultura i Identitat és l'encarregat de la promoció del turisme cultural a les comarques gironines, així com d'establir ponts i donar cobertura als diferents socis. A diferència dels altres clubs, a cultura els membres no són empreses privades sinó que són entitats de caràcter públic: ajuntaments, consells comarcals o equipaments culturals en la seva majoria. D'aquesta manera, cobra encara més importància el fet col·laboratiu. Compàrtir experiències i potencialitats dels uns amb els altres per tal de fer que la suma de totes les aportacions sigui superior a les parts per separat.

El club de Cultura i Identitat està dividit en quatre tipologies:

Dintre de la dinàmica de treball del club es fan taules de treball anuals, amb totes les tipologies representades, on els membres proposen activitats i accions a emprendre per dinamitzar el conjunt del turisme cultural a Girona. Una de les iniciatives que ja porta 2 anys d'existència (2016 i 2017) és el SOM CULTURA, a través de la qual es tracta d'aglutinar en una data concreta, en aquest cas el més de novembre, tot un conjunt d'activitats dels socis del club de cultura. De l'èxit de les mateixes poden sorgir sinèrgies que tinguin continuïtat. El MUME, com a membre del club, ha participat a les dues edicions del Som Cultura amb activitats específiques a Agullana i Darnius, respectivament.

Bé sigui a través de les tipologies pertinents dins l'estructura del club, o bé a través d'iniciatives més esporàdiques com Som Cultura, Girona Terra Memorial pot funcionar perfectament com a eina de treball conjunta dels diferents agents involucrats en el desenvolupament del turisme de memòria a terres gironines.

Gràfic 21. Relació del del projecte Girona Terra Memorial amb els 9 Clubs de màrqueting del Patronat de Turisme Costa Brava Girona. Elaboració pròpia.

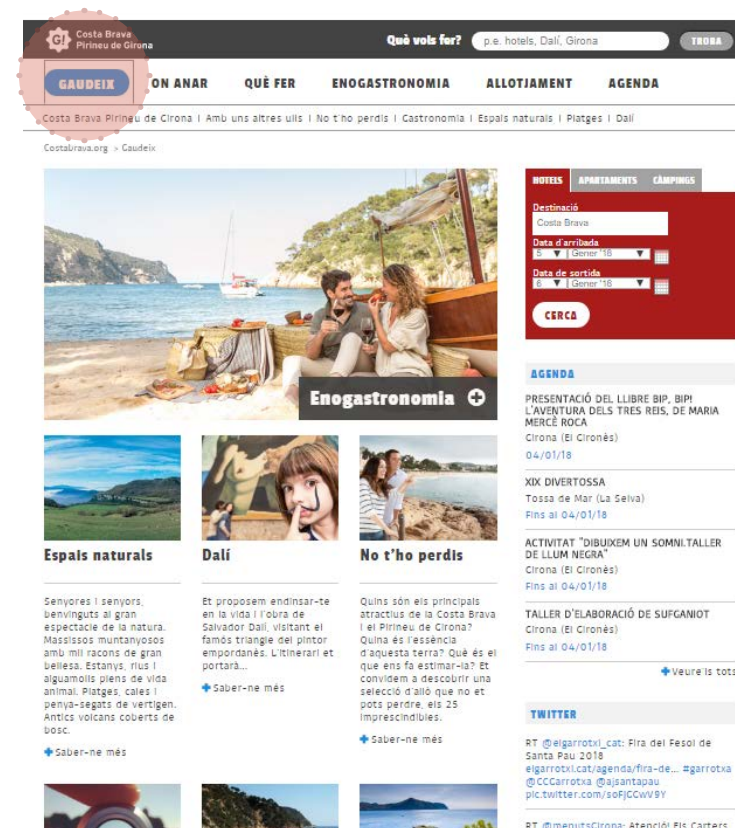

Imatge 40. Proposta per a la representació de l'apartat Girona Terra Memorial adaptat al model corporatiu del Patronat de Turisme Costa Brava Girona. Elaboració pròpia.

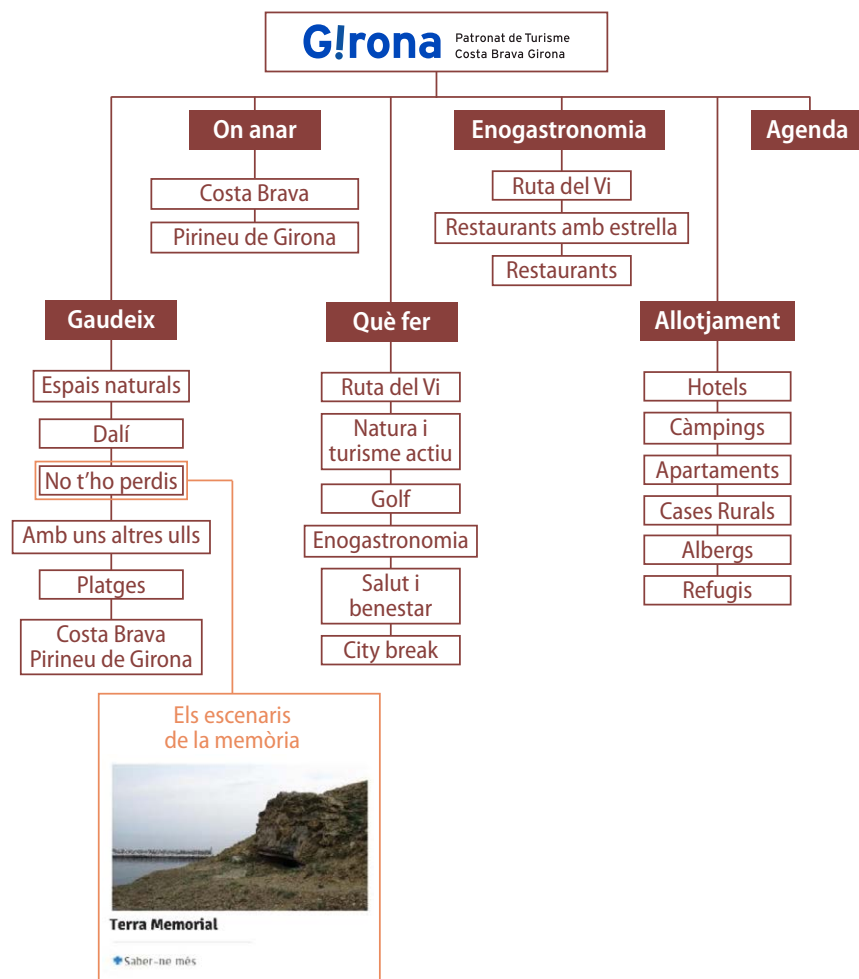
El Patronat de Turisme Costa Brava Girona diferencia sis línies d'actuació classificades en els següents ítems: *Gaudeix*, *Què fer*, *On anar*, *Enogastronomia*, *Allotjament* i *Agenda*.

Cada un d'aquests ítems està subdividit en diverses categories i modalitat turístiques, tanmateix, totes comparteixen el mateix objectiu: donar a conèixer el territori i les seves característiques. Seria interessant poder encabir el projecte Girona Terra Memorial com a proposta complementària d'aquests ítems, tant per la transversalitat del projecte com per la possibilitat de gaudir del territori a partir del turisme de memòria.

Gaudeix: Un dels espais del Patronat de Turisme Costa Brava Girona on podria incorporar-se el projecte *Girona Terra Memorial*.

Imatge 41. Proposta d'incorporació del projecte Girona Terra Memorial amb els diversos apartats del Patronat de Turisme Costa Brava Girona. Elaboració pròpia.

Imatge 42. Organigrama del Patronat de Turisme Costa Brava Girona, amb el projecte Girona Terra Memorial incorporat a l'ítem "No t'ho perdís". Elaboració pròpia.

Consolidació de la marca Girona Terra Memorial.

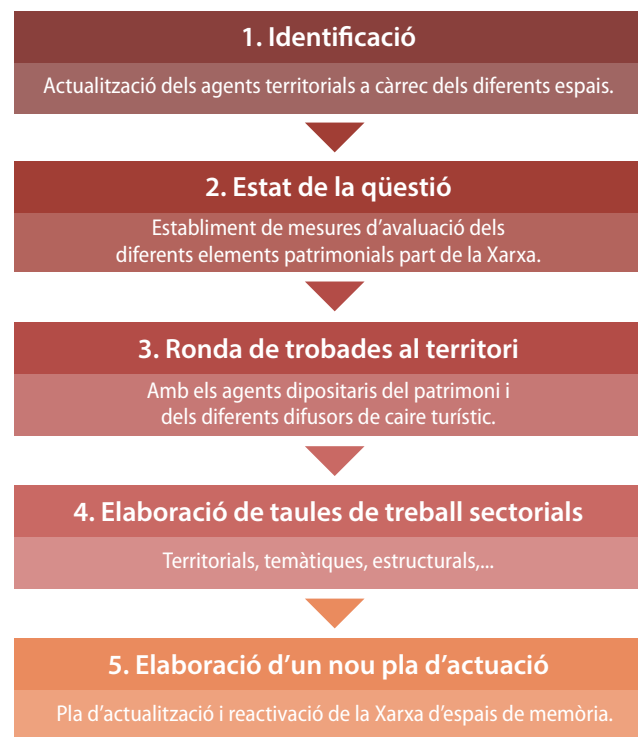

Imatge 43. La creació de producte com a forma de consolidació de la marca Girona Terra Memorial, propostes de màrqueting publicitari amb l'eslògan "Espais de memòria". © Girona Terra Memorial.

4.2.3. GESTIÓ INTEGRAL

Per tal d'assolir un objectiu realista en relació a una gestió integral del turisme de memòria el primer és replantejar quin ha de ser el paper exercit pel Memorial Democràtic i la Xarxa d'espais de memòria. Sense tenir clar quina és la implicació existent des de l'administració, difícilment els diferents agents locals prendran la iniciativa d'una estratègia que va molt més enllà de les seves atribucions territorials.

Sense menystenir la important tasca desenvolupada pel Memorial Democràtic els darrers anys en matèries alienes al patrimoni, cal de manera urgent proposar un pla de reactivació de la Xarxa. Els darrers contactes establerts amb la institució en relació a aquesta recerca apunten en aquesta direcció. Tanmateix, es plantejarà aquí un esbós del que hauria de ser el programa per a la reactivació de la Xarxa.

Gràfic 22. Fases per a la reactivació de la Xarxa d'espais de memòria del Memorial Democràtic. Elaboració pròpia.

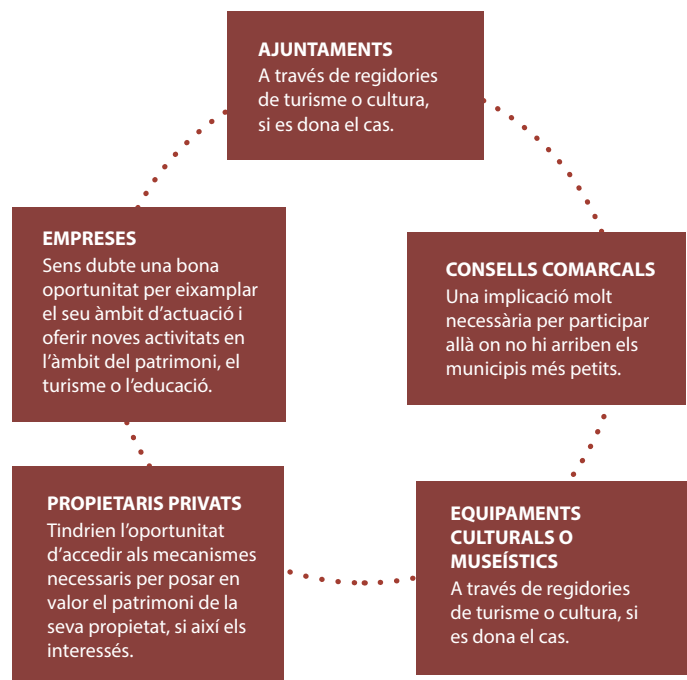
Més enllà de l'important paper estructural del Memorial Democràtic, o de les oportunitats de col·laboració entre agents sorgides dins del Club de cultura del Patronat de Turisme Costa Brava Girona, la responsabilitat final de que un patrimoni funcioni com atractiu turístic és de l'agent dipositari de la seva gestió i administració. En la gran majoria de casos es tracta de governs municipals, alguns molt petits, i això fa que hi hagi una certa manca de connexió amb altres ajuntaments on puguin existir necessitats o voluntats comunes en aquesta matèria.

Una de les oportunitats que ofereix el territori és la de crear xarxes al voltant d'espais patrimonials de memòria, i així donar una empenta a la seva valorització i explotar el seu potencial emergent. El cas dels refugis és un bon exemple, doncs existeixen alguns casos on, tot i ser visitables, no compten amb un mínim d'estructura que faci possible una regularitat en les seves activitats. Amb l'establiment del treball en xarxa, els espais més modestos poden aprofitar-se de l'experiència i el *know how* d'aquells amb més bagatge i presència dins els àmbits del turisme cultural, així com a la inversa aquests espais més consolidats poden eixamplar el seu àmbit de difusió. Una primera proposta va ser plantejada per Abulí (2015a), on amb el nom de XaRAG –Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona– proposava la formació d'un ens associatiu que pogués potenciar les possibilitats del refugis a les comarques gironines. Aquesta proposta és també aplicable a altres tipus de patrimoni memorial gironí, especialment aquells dispersos i amb poques experiències de valorització. Els búnquers republicans de costa ubicats per tot el litoral, els búnquers i trinxeres de la Línia P existents a molts municipis propers a la línia fronterera, o els 11 aeròdroms republicans disseminats per tot el territori són casos on podria ser factible l'establiment d'una xarxa d'aquest tipus.

Imatge 44. Proposta de logotip per a la Xarxa de Refugis Antiaeris de Girona. © Oriol Abulí.

Els agents implicats en la seva formació són diversos. Evidentment es pot comptar amb l'assessorament d'institucions especialistes com el propi Memorial Democràtic i la Universitat de Girona, o també el Patronat en qualitat d'aglutinador de les diferents sensibilitats locals. Els agents protagonistes, però, serien els següents:

Gràfic 23. Principals agents del territori implicats en la creació de xarxes al voltant dels espais patrimonials de memòria. Elaboració pròpia.

El fet de tractar-se d'una mateixa categoria patrimonial (búnquers, refugis, aeròdroms) i així tenir similars característiques, no implica que les línies de desenvolupament patrimonial i turístic de tots els espais hagin de seguir un mateix patró. El fet d'estar ubicats a poblacions on pot haver-hi poques coincidències a nivell sociocultural, natural, geogràfic o paisatgístic, fa que les necessitats i les capacitats de cada municipi siguin diferents. El treball en xarxa, en aquest cas, ha de ser útil per aprofitar les diferents característiques de cada membre i així potenciar les d'un mateix, possibilitant així l'execució d'estratègies comunes que tinguin en compte aquestes diversitats.

Són moltes i molt variades les eines disponibles a través de l'execució d'un treball associatiu. Fulletons de difusió, disseny i implementació de rutes i itineraris, actes de divulgació, o altres iniciatives similars, poden dur-se a terme de forma relativament assequible si tots els agents membres posen de la seva part, i el guany serà per tothom.

L'existència de tals iniciatives no només col·labora a la conversió de determinats espais en llocs amb valor turístic, sinó que en un pla més local, també facilitarà l'accessibilitat dels mateixos a la pròpia població local. Amb la difusió del patrimoni del territori s'aconsegueix també que sigui conegut, acceptat, valorat i fins i tot admirat per aquells que en teoria en són dipositaris. Aconseguir l'acceptació del patrimoni d'un territori per part dels seus habitants, i fer que se l'apropriïn amb orgull, és una primera passa necessària per a l'èxit de tot element patrimonial.

5. CONCLUSIONS

Memòria i turisme són dos camps connectats entre sí de moltes variades maneres que disposen, per tant, d'una relació complexa on conflueixen alhora nombroses potencialitats i complicacions (Mancinelli i Palou, 2016). Tant els estudis de memòria com els estudis turístics neixen i es desenvolupen de manera interdisciplinària, i així adquireixen una profunditat de reflexió i una projecció que els fa atractius més enllà dels àmbits estrictament acadèmics.

Les diferències a l'hora d'abordar l'anàlisi de la història i la memòria, i de com aquestes s'entrellacen, complementen o xoquen, tenen una traducció implícita en els àmbits del patrimoni i del turisme. La història, com a ciència, representa l'estudi analític del passat en base a un mètode científic propi. Per la seva banda, la memòria, bé sigui com a record individual o com a menció col·lectiva dins l'àmbit dels estudis de memòria, fa referència a les diferents maneres de representar el passat així com als seus usos en el present. A diferència de la història, que representa un passat finit, la memòria viu en el present i és a partir de l'estudi de la mateixa que el passat pot ser reinterpretat amb solució de continuïtat. Tenint clares aquestes premisses, sembla doncs pertinent referir-se com a turisme de memòria a la pràctica turística al voltant dels espais del passat que tenen profunda incidència en el present. Són espais vius amb vocació de projectar-se cap al futur, no espais petrificats reminiscències d'un passat tancat.

Parlar de memòria significa, en molts casos, parlar de memòria tràgica, degut a que els primigenis estudis de memòria col·lectiva van ocupar-se en gran mesura de l'anàlisi de l'Holocaust. L'aproximació analítica als llocs de memòria en clau patrimonial també va seguir la mateixa línia, el que converteix als espais de memòria de la Shoah repartits per tota Europa en autèntics referents.

El cas espanyol aporta matisos interessants que el diferencien clarament de les memòries del conjunt de l'Europa occidental. Si bé és cert que la memòria de l'Holocaust romangué en estat latent durant unes quantes dècades, les diferents memòries nacionals europees van ocupar-se de commemorar la derrota del feixisme i això fou el seu principal eix vertebrador. A Espanya, la memòria democràtica i antifeixista no assolí un cert grau d'hegemonia fins a finals de segle XX. Qualsevol iniciativa relativa a la memòria democràtica en els àmbits polític, cultural o mediàtic, hagué d'esperar com a mínim fins el canvi de segle i de mil·lenni. El món del patrimoni i del turisme

s'incorporà encara de forma més tardana a aquest procés d'actualització democràtica a través de la memòria i dels seus espais.

El turisme de memòria, tipologia d'èxit al nostre país veí, França, disposa a Catalunya de tota una xarxa d'espais disponibles per a la seva pràctica. Gràcies a la feina endegada des del Memorial Democràtic, en el marc d'unes incipients polítiques públiques de memòria, existeix un patrimoni valoritzat a través del qual poder desenvolupar i executar diferents estratègies de caire turístic. A les comarques gironines, tal com a la resta del país, els espais de memòria suposen un actiu amb potencial en tant que són valorats i desperten un relatiu interès social. La qual cosa no vol dir, però, que siguin una part arrelada dins el global de l'oferta del turisme cultural.

El punt de partida d'aquesta recerca el trobem en el qüestionament de fins a quin punt el turisme de memòria pot tenir cabuda dins l'oferta del turisme cultural de Girona, i si tenint-lo pot arribar a arrelar en un futur no gaire llunyà. Aquest futur, de fet, sembla molt incert. Existeix un interès social i una certa voluntat de moltes parts que s'expressa a través de diferents iniciatives i projectes puntuals, fet que fa pensar en que mantenint aquesta conjuntura, sigui possible habilitar una oportunitat per a que el turisme de memòria acabi d'irrompre i de consolidar-se al territori. Tanmateix, els diferents agents protagonistes, amb les seves respectives sensibilitats, capacitats i voluntats, tal vegada no disposen o bé dels recursos o bé de la capacitat per liderar el procés de gestió integral necessari per fer aquest salt.

En aquesta línia d'avançar en favor de l'eclosió del turisme de memòria a Girona s'entén la presentació de Girona Terra Memorial, un treball de recerca que alhora mostra una clara vocació de projecte aplicat, i que té com a principal objectiu millorar el posicionament general del turisme de memòria a les comarques gironines.

Posicionar una certa tipologia turística dins el conjunt de l'oferta d'un territori sembla, d'entrada, quelcom fora de l'àmbit d'un treball de recerca. Tanmateix, la metodologia gradual per fases aquí proposada ha de permetre, si més no, ubicar el turisme de memòria dins l'imaginari col·lectiu dels agents territorials a càrrec de la gestió del turisme cultural així com dels lectors de l'obra. Identificar, classificar i valoritzar un patrimoni implica donar visibilitat, crear nous i més eficients models de gestió i difusió, i afavorir l'entesa entre els agents. Sent aquest els nostres objectius, si sembla factible, doncs, treballar des de la recerca en favor d'una millora del posicionament del turisme de memòria.

Dins d'altres contextos europeus, els espais de memòria són referent turístic de primer ordre. L'esmentat cas francès és un exemple de com territoris sencers han utilitzat el turisme de memòria per reconvertir el seu arcaic sistema socioeconòmic, necessitat de readaptar-se als nous temps postindustrial, en un modern teixit de serveis on el patrimoni memorial juga un paper rellevant.

Les terres gironines disposen en bona mesura dels serveis necessaris i d'una oferta relativament diversificada d'elements patrimonials destinats a la pràctica del turisme cultural. Són els espais de memòria part d'aquesta oferta? Ho són de manera poc protagonista. Val la pena apostar-hi? Sí, i molt. El territori es juga la continuïtat d'un model que ha de mostrar-se sostenible en el temps i amb els recursos. Ha de pensar també en com les dinàmiques turístiques poden presentar problemàtiques de tipus social i mediàtic que xoquin amb l'esmentada necessitat d'oferir un model sostenible. Tal com s'ha exposat en aquesta obra, posar en valor el turisme de memòria a Catalunya vol dir posar en valor la memòria democràtica del país. El turisme, en aquest cas, seria una important eina no només de transmissió memorial de cares al visitant, sinó també un mirall on els locals puguin reflexar-s'hi amb orgull i dignitat. Si la població local es fa seu un patrimoni, aquest tindrà una millor projecció i una millor perspectiva de sostenibilitat i perdurabilitat en el temps. D'aquesta manera, patrimoni, ciutadania, memòria i turisme poden sumar en la construcció d'un projecte de societat més cívica i democràtica.

6. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Abulí, Oriol (2015a). *Posta en valor i creació de producte turístic: refugis antiaeris a Girona*. TFM. Universitat de Girona. Facultat de turisme.

Abulí, Oriol (2015b). Els refugis antiaeris a les comarques gironines: un producte turístic de memòria incipient. *Temps i Espais de Memòria - Revista digital del Memorial Democràtic*, 3, 52-57.

Andreu, Agustí i Pujadas, Joan Josep. (2011). El turismo de memoria: la patrimonialización de la memoria histórica en Catalunya. El proyecto “Más allá de una batalla” (la batalla del Ebro, Gadesa). Dins Ll. Prats i A. Santana (Coords.), *Turismo y patrimonio, entramados narrativos* (271-287). La Laguna (Tenerife): Pasos Edita.

Arrieta, Iñaki (2016). Recordar y olvidar: emprendedores y lugares de memoria. Dins I. Arrieta (Ed.) *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados* (11-21). Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial.

Aróstegui, Julio (2006). Traumas colectivos y memorias generacionales: el caso de la guerra civil. Dins J. Aróstegui i F. Godicheau (Eds.) *Guerra Civil. Mito y memoria* (57-92). Madrid: Marcial Pons.

Ashworth, Gregory (1996). Holocaust Tourism and Jewish Culture: the lessons of Krakow-Kazimierz. Dins M. Robinson, N. Evans, i P. Callaghan (Eds.), *Tourism and cultural change* (1-12). Newcastle and Sunderland: Centre for Travel and Tourism, and Business Education Publishers.

Assmann, Aleida (2006). Memory individual and collective. Dins E. Goodin Robert i C. Tilly (Eds.) *The Oxford handbook of contextual political analysis* (210-224). Oxford: Oxford University press.

Bajc, Vida (2007). Introduction to Collective Memory And Tourism: Globalizing Transmission Through Localized Experience. *Journeys*, 7 (2), 1-14.

Barbaza, Yvette (1966). *Le paysage humain de la Costa Brava*. Paris: Armand Collin.

Baer, Alejandro (2006). *Holocausto. Recuerdo y representación*. Madrid: Losada.

Bal, Mieke (1999). Introduction. Dins M. Bal, J. Creue i L. Spitzer (Eds.) *Acts of memory. Cultural recall in the present*. Hanover-Londres : University Press of New England.

Beech, John (2009). "Genocide Tourism". Dins R. Sharpley i P. Stone (Eds.) *The Darker Side of Travel. The Theory and Practice of Dark Tourism* (207-223). Bristol: Channel View Publications.

Bensoussan, Georges (1994). Histoire, mémoire et commémoration: vers une religion civile. *Le Débat*, 82, 90-97.

Blom, Thomas (2000). Morbid Tourism: A Postmodern Market Niche with an Example from Althorpe. *Norwegian Journal of Geography*, 54, 29-36.

Bouliou, Claude (2013). Du tourisme des batailles au tourisme des mémoires. *Cahier Espaces*, 313, 68-71.

Bourgon, Anne (2013). Les lieux de mémoire, une valeur sociale plus que touristique. *Cahier Espaces*, 313, 62-67.

Box, Zira (2007). La construcció de la memòria oficial. La legislació franquista sobre símbols. Dins A. Colomines i J. Villarroya (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (41-59). Catarroja (Valencia): Editorial Afers.

Calvet, Josep (2008). *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial 1939-1944*. Barcelona: l'Avenç.

Cassassas, Jordi (2008). La història declinant. Breus notes sobre l'auge de la "memòria històrica". *Cercles. Revista d'història cultural*, 11, 8-15.

Castro, Luis (2011). Símbolos (Las políticas de la memoria). Dins R. Escudero (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (89-94). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Cavaignac, François i Deperne, Hervé (2003). Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État. *Cahier Espaces*, 80, 12-21.

Cercas, Javier (2001). *Soldados de Salamina*. Barcelona: Tusquets.

Chevalier, Dominique (2012). « Yad Vashem : un lieu entre mémoires et espoirs », *Territoire en mouvement Revue de géographie et aménagement* [En ligne], 13, 56-69., mis en ligne le 01 mai 2014, consulté le 28 mars 2017. URL : <http://tem.revues.org/1583> ; DOI : 10.4000/tem.1583

Chronis, Athinodoros (2005). Coconstructing heritage at the Gettysburg storyscape. *Annals of Tourism Research*, 32 (2), 386-406.

Clara, Josep. (2010). *Els fortins de Franco: Arqueologia militar als Pirineus*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

Clara, Josep (2012). *Els búnquers de la costa catalana. Patrimoni militar en temps de guerra (1936-1939)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

Cole, Tim (1999). *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler. How history is bought, packaged and sold*. New York-London: Routledge

Colomines, Agustí i Villarroya, Joan (2007). Història i memòria del segle XX. Dins A. Colomines i J. Villarroya (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (11-16). Catarroja: Editorial Afers.

Crépin, Bruno; Rouger, Michel (2013). Le musée de la Grande Guerre du pays de Meaux. Un nouveau regard sur le tourisme de mémoire. *Cahier Espaces*, 313, 108-115.

Da Silva, Magali; Bougon, Laure (2013). Le tourisme de mémoire. Un enjeu civique, pédagogique, économique et culturel pour la France. *Cahier Espaces*, 313, 48-51.

Da Silva Catela, Ludmila (2001). *No habrá flores en la tumba del pasado. La experiencia de reconstrucción del mundo de los familiares de desaparecidos*. La Plata: Ediciones Al Margen.

Debary, Octave (2015). A pedra e o sofrimento. Representações e historizações do Holocausto, *Revista Memória em Rede*, 7-(13), 3-14.

Edwards, Peter (2000). "Mort pour la France": Conflict and commemoration in France after the First World War, *University of Sussex Journal of Contemporary History*, 1, 1-11.

Erll, Astrid (2011). *Memory in culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Escudero, Rafael (2011). Conceptos contra el Olvido: Una guía para no perder la memoria. Dins R. Escudero (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (7-14). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Espinosa, Francisco (2006). *Historia y memoria de la guerra civil*. Barcelona: Crítica.

Etcheberría, Francisco (2011). Exhumaciones (Las políticas de la memoria). Dins R. Escudero (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (77-84). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Ferrándiz, Francisco (2011). Lugares de memoria (Las piezas de la memoria). Dins R. Escudero (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (21-27). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Finkelstein, Norman G. (2002). *La industria del Holocausto*. Madrid: Siglo XXI.

Foley, Malcolm i Lennon, John (1996). Editorial: Heart of Darkness. *Journal of International Heritage Studies*, 2 (2), 195-197.

Font, Jordi (2009). A cavall de la història i la memòria: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera-MUME, *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 5, 105-113.

Font, Jordi (2013). Un equipament amb vocació transfronterera: el Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera (MUME). Dins M. Camiade (Dir.) *Euroinstitut Català Transfronter. Recull de conferències 2010-2012* (23-38). Perpinyà: Balzac Editeur.

Font, Jordi; González, David; Domènech, Gemma i Marquès, Salomó (2016). La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo. Dins I. Arrieta (Ed.) *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados* (71-98). Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial.

Fukuyama, Francis (1992) *El fin de la Historia y el Último hombre*. México: Planeta.

Gesalí, David (Coord.) (2017). *Aeròdroms republicans de Girona (1936-1939). Atac i defensa des de la rereguarda*. Viladamat: Gorbs.

Gillis, John (1994). *Commemorations: the politics of national identity*. Princeton N.J.: Princeton University Press.

Garcia Algilaga, David (2015). *Ales negres i xampinyons. Bombardeigs i refugis, Figueres 1936-1939*. Viladamat: Gorbs.

González Vázquez, David (2014a). *El turisme de memòria a Catalunya: realitat i perspectives d'un model incipient*. TFM. Universitat de Girona. Facultat de Turisme.

González Vázquez, David (2014b). La práctica turística como mecanismo de transmisión de valores: Cataluña y los lugares de memoria democrática. *Revista Iberoamericana de turismo - RITUR*, 4 (especial), 36-49.

González Vázquez, David (2016). La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán. *PASOS-Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 14 (5), 1267-1280.

González Vázquez, David (2017). La valorització patrimonial dels Espais de Memòria a Catalunya: del deure social a l'estratègia turística, *Revista Valenciana d'Etnologia*, 9, 63-71.

González Vázquez, David (2018). Les rutes de l'exili del MUME: una dècada connectant espais a la Catalunya transfronterera. *EBRE 38-Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 8, 279-308.

González, David i Font, Jordi (2016). « La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios », MIDAS [En línea], 6 | 2016, Puesto en línea el 24 marzo 2016, consultado el 22 abril 2017. URL : <http://midas.revues.org/1030> ; DOI : 10.4000/midas.1030

Grard, Jean-Michel (2003). Voyage au fil des lieux de mémoire. *Cahier Espaces*, 80, 72-84.

Grimaldi, Stéphane (2013). Le tourisme de mémoire doit se réinventer. *Cahier Espaces*, 313, 102-107.

Guàrdia, Aleix (2017). La bateria de costa de Punta Falconera. *La Revista-Festa Major Roses*, edició 2017, 35-41.

Guixé, Jordi (2008). El Memorial Democràtic y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña. *Entelequia*, 7, 217-228.

Guixé, Jordi (2009). Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña. Dins R. Vinyes (Ed.) *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (569-608). Barcelona: RBA Libros.

Guixé, Jordi i Inieta, Montserrat (2009). *Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Eumo Editorial / Memorial Democràtic.

Halbwachs, Maurice (2004) [1925]. *Los marcos sociales de la memoria*. Rubí: Anthropos.

Halbwachs, Maurice (2004) [1950]. *La memoria colectiva*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza

Halter, Marc (2003). Rétablir la vérité historique sur la ligne Maginot. Le combat de l'association Alma. *Cahier Espaces*, 80, 66-70.

Hernández Cardona, Francesc Xavier (2003). Els museus militars a Europa. *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 1, 15-34.

Hernández Cardona, Francesc Xavier (2005). Criterios de intervención y diseño en museografía didáctica. Dins J. Santacana i N. Serrat (Coords.) *Museografía didáctica* (207-252). Barcelona: Ed. Ariel.

Hernández, Francesc Xavier i Rojo, Mª Carmen (2011). Museïtzació de conflictes contemporanis. El cas de la Guerra Civil Espanyola. *EBRE 38-Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 6, 131-157.

Hernández Ramírez, Javier (2011). Los caminos del patrimonio. Rutas turísticas e itinerarios culturales. *PASOS-Revista de Patrimonio y Turismo Cultural*, 9 (2), 225-236.

Hertzog, Anne (2012). «Tourisme de mémoire et imaginaire touristique des champs de bataille», *Via* [En ligne], 1 | 2012, mis en ligne le 16 mars 2012, consulté le 14 février 2018. URL : <http://journals.openedition.org/viatourism/1276> ; DOI : 10.4000/viatourism.1276

Hertzog, Anne (2013). Quand le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire. *Cahier Espaces*, 313, 52-61.

Huysen, Andreas (2002). *En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización*. México: FCE.

Jelin, Elizabeth (2002). *Los trabajos de la memoria*. Madrid: Siglo XXI.

Jelin, Elizabeth i Langland, Victoria (Comps.) (2003). *Monumentos, memoriales y marcas territoriales*. Madrid-Buenos Aires: Siglo XXI.

Jerez, Ariel (2011). Transición (El contexto de la memoria). Dins R. Escudero (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (51-57). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Juliá, Santos (2006). Memoria, historia y política de un pasado de guerra y dictadura. Dins S. Juliá (Dir.) *Memoria de la guerra y del franquismo (27-77)*. Madrid: Taurus. Fundación Pablo Iglesias.

Knafou, Rémy (2012). Auschwitz, lieu touristique ?, *Via@, Photographies*, mis en ligne le 16 mars 2012. URL : <http://www.viatourismreview.net/Photographie1.php>

Lalieu, Olivier (2001). L'invention de "devoir de mémoire". *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 69, 83-94.

Lalieu, Olivier (2003). Mémoire de la Shoah. L'action du Centre de documentation juive contemporaine (CDJC). *Cahier Espaces*, 80, 27-31.

Lennon, John i Foley, Malcolm (2000). *Dark tourism: the attraction of death and disaster*. London, NY: Continuum.

Ley 55/2007, de 26 de Diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura, BOE nº310/53410 (2007).

Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic, DOGC nº 5006/45172 (2007).

López-Guzmán, Tomás i Sánchez, Sandra (2008) La creación de productos turísticos utilizando rutas enológicas. *Pasos-Revista de turismo y patrimonio cultural*, 6 (2), 159-171.

López, Pedro (2015). Crímenes del franquismo, derecho y justicia transicional. *Derecho y Realidad*, 13-(25), 131-144.

Lozano, Álvaro (2010). *El Holocausto y la cultura de masas*. Barcelona: Melusina.

Mancinelli, Fabiola i Palou, Saida (2016). Editorial – Tourism and the place of memory. *International Journal of Tourism Anthropology*, 5 (3/4), 165-171.

Mantei, Christian (Dir.) (2012). *Le tourisme de mémoire en France: mesure et analyse du poids et des retombées économiques et de la filière*. Paris : Atout France.

Marquès, Salomó (2014). Trepitjant historia! Una ruta d'exili amb universitaris. *Temps i espais de memòria-Revista digital del Memorial Democràtic*, 2, 21-24.

Martín Pallín, José Antonio (2011). Amnistía (El contexto de la memoria). Dins R. Escudero (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (57-63). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Mate, Reyes (2011). Deber de memoria (Las piezas de la memoria). Dins R. Escudero (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (15-21). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Menéndez, Francesc Xavier (2011). Els centres i els espais de Memòria Democràtica a Catalunya. *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 6, 35-52.

Neuraska, Epi (2013). Auschwitzpark. Herejía y belleza. *Revista de estudios culturales en el movimiento gótico*, 1, 283-302.

Nora, Pierre (1984a). Entre Memoria e Historia: La problemática de los lugares. Dins P. Nora (Dir.) *Les Lieux de mémoire; 1: La République* (17-49). Paris: Gallimard.

Nora, Pierre (1984b). *Les lieux de mémoire*. Paris: Gallimard.

Nora, Pierre (1998). La aventura de Les lieux de mémoire. Dins J. Cuesta (Ed.) *Memoria e historia* (17-34). Madrid: Marcial Pons.

Núñez, Mirta (2011). Representaciones de la memoria (Las piezas de la memoria). Dins R. Escudero (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (33-39). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Ordre IRP/91/2010, de 18 de febrer, per la qual es crea la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya, DOGC nº 5576/14651 (2010).

Pechansky, Denis (2002). *La France des camps. L'internement, 1938-1946*. Paris: Gallimard.

Piernas, Gersende (2014). « Les pèlerinages dans les régions dévastées du nord de la France organisés par la Compagnie du chemin de fer du Nord au lendemain de la Première Guerre mondiale », *In Situ* [En ligne], 25 | 2014, mis en ligne le 10 décembre 2014, consulté le 14 février 2018. URL : <http://journals.openedition.org/insitu/11420> ; DOI : 10.4000/insitu.11420

Pollak, Michael (2006). *Memoria, olvido, silencio. La producción social de identidades frente a situaciones límite*. La Plata: Ediciones Al Margen.

Pujadó, Judit (Ed.) (2006). *Contra l'oblit: els refugis antiaeris poble a poble*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Pujol, Enric (2003). El Museu de l'Exili de La Jonquera. *Mnemosine: revista catalana de museologia*, 1, 67-78.

Redero, Manuel (1993). *Transición a la democracia y poder político en la España postfranquista (1975-1978)*. Salamanca: Librería Cervantes.

Rengifo, Juan Ignacio (2006). Rutas culturales y turismo en el contexto español. *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 60, 115-125.

Ricoeur, Paul (1999). *La lectura del tiempo pasado: memoria y olvido*. Madrid: Arrecife-Universidad Autónoma de Madrid.

Riera, Ferran (2016). *Valorització patrimonial de la mina Canta de la Vajol mitjançant una proposta aplicada de turisme cultural*. TFM. Universitat de Girona. Facultat de Turisme.

Roigé, Xavier (2016). De monumentos de piedra a patrimonio inmaterial. Estrategias políticas, museológicas y museográficas de presentación de la memoria. Dins I. Arrieta (Ed.) *Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados* (23-47). Bilbao: UPV/EHU Servicio Editorial.

Romero, Eladi (2003). La Guerra Civil en Cataluña y los caminos de la memoria. *EBRE 38-Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 1, 77-92.

Santacana, Joan (2004). Entre l'oblit i la memòria: el patrimoni de la guerra. *EBRE 38-Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 2, 169-180.

Santacana, Joan i Hernández, Francesc Xavier (2011). *Museos de Historia: entre la taxidermia y el nomadismo*. Gijón: Ed. TREA

Saz, Ismael (2007). El "moment memòria". Justícia, veritat i reconciliació democràtica. Dins A. Colomines i J. Villarroya (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (27-40). Catarroja (València): Editorial Afers.

Seaton, Anthony (1996). Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism. *Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 234-244.

Seaton, Anthony (1999). War and Thanatourism: Waterloo 1815-1914. *Annals of Tourism Research*, 26 (1), 130-158.

Seaton, Anthony (2002). Thanatourism's final frontiers? Visits to cemeteries, churchyards and funerary sites as sacred and secular pilgrimage. *Tourism Recreation Research*, 27 (2), 73-82.

Segura, Antoni (20 octubre 2007). El memorial democràtic (La Vanguardia). Dins N. Ventura (coord.) (2009) *La memòria històrica: Dossier 76* (70). Barcelona: Diputació de Barcelona.

Schindel, Estela (2009). Inscribir el pasado en el presente: memoria y espacio urbano. *Política y Cultura*, 31, 65-87.

Silva, Emilio (2011). Movimiento memorialista (El contexto de la memoria). Dins R. Escudero (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el Olvido* (69-75). Madrid: Los Libros de la Catarata.

Smith, Valene (1998). War and Tourism – An American ethnography. *Annals of Tourism Research*, 25 (1), 202-227.

Strange, Carolyn i Kempa, Michael (2003) Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island. *Annals of Tourism Research*, 30, 386-403.

Traverso, Enzo (2007a). Historia y memoria. Notas sobre un debate. Dins M. Franco i F. Levín (Comps.) *Historia reciente. Perspectivas y desafíos para un campo de construcción* (67-96). Buenos Aires: Paidós.

Traverso, Enzo (2007b). *El pasado, instrucciones de uso: historia, memoria, política*. Madrid: Marcial Pons.

Traverso, Enzo (2007c). Trauma, repressió, anamnesi. La memòria de l'Holocaust. Dins A. Colomines i J. Villarroya (Coords.) *Dossier Història i memòria del segle XX* (17-26). Catarroja (València): Editorial Afers.

Tresserras, Jordi (2005). Rutas e itinerarios culturales en Iberoamérica. *Cuadernos del Patrimonio Cultural y turismo*, 15: 13-56.

Todorov, Tzvetan (2000). *Los abusos de la memoria*. Barcelona: Paidós.

Toledano, Lluís (2009). El turisme cultural de productes històrics, un nou àmbit d'anàlisi. Dins O. Junqueras i Ll. Toledano (Eds.) *Atles del Turisme a Catalunya. Mapa nacional dels recursos turístics intangibles* (1-7). Departament d'innovació, Universitats i Empresa - Generalitat de Catalunya. En línia http://empresa.gencat.cat/web/.content/20_-_turisme/publicacions/documents/arxiu/doc_36886208_1.pdf · Consulta 29-01-18.

Urbain, Jean-Didier (2003). Tourisme de mémoire. Un travail de deuil positif. *Cahier Espaces*, 80, 5-7.

Vinyes, Ricard (2009). La memoria del Estado. Dins R. Vinyes (Ed.) *El Estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (23-66). Barcelona: RBA Libros.

Vinyes, Ricard (2016). Memoria, democracia y gestión. *Història e perspectives*, 54, 11-22.

Autors

David González Vázquez
Ferran Riera Miralles

Portada

Sala La vivència de l'exili al Museu Memorial de l'Exili © Foto MUME

Impremta

Indústria Gràfica Montserrat, SL.

Dipòsit Legal

GI 1565-2018

ISBN

978-84-09-06002-3

Premi de recerca Yvette Barbaza - 2016

GIRONA TERRA MEMORIAL

ESPAIS DE MEMÒRIA I TURISME A LES COMARQUES GIRONINES

David González Vázquez
Ferran Riera Miralles

**Costa Brava
Pirineu de Girona**

Diputació de Girona

G!rona

Patronat de Turisme
Costa Brava Girona